

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

“Həsənova Gülnar İlqar” qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

“Büdcə gəlirlərinin artırılmasında gömrük siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisasın şifri və adı

Gömrük işinin təşkili

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Rəhbər dos.G.F.Əliyeva

i.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri

prof.A.Ş.Şəkərəliyev

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKI - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.

- 1.1. Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin başlıca mərkəzləşdirilmiş həlqəsi kimi
- 1.2. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları
- 1.3. Gömrük vergi və rüsumlarının generasiyası . Yığımın konseptual əsasları

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI .

- 2.1. Yeni iqtisadi şəraitdə dövlət büdcəsi sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri və inkişaf meylləri
- 2.2. Mükəmməl qanunvericilik təminatının formalaşmasının dövlət büdcəsi gəlirlərinin effektiv idarə olunmasında rolu
- 2.3. Büdcə gəlirlərinin “Vintaj təhlil”i

III Fəsil. Gömrük vergi və rüsumların yığılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi mexanizmi

- 3.1. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi yolları
- 3.2. Gömrük vergi və rüsumların səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə optimal mexanizmin müəyyənləşdirilməsi

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, müasir dövrdə dövlətin iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsinin maddi əsasını dövlət büdcəsi təşkil edir. Bu mənada dövlət büdcəsi dövlətin dayağı, möhkəm təminatı, müdafiəçisidir. Büdcə münasibətləri dövlətlə müxtəlif müəssisələr, idarə və təşkilatlar, əhali və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir. Bundan əlavə büdcə ümumi milli məhsulun (ÜMM) və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə iştirak edir. Büdcəni formalaşdıran əsas amil isə büdcəyə toplanan vergilərdir. Vergilər dövlətin öz funksiyalarını icra etməsindən ötrü zəruri olan, bu ölkənin qanunvericiliyinin tabeliyində olan fiziki və hüquqi şəxslərdən dövlət və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən məcburi qaydada tutulan vəsaitlərdir. Dövlət büdcəsini formalaşdıran əsas amillərdən biri də gömrük vergi və rüsumlarıdır.

Ölkənin iqtisadi həyatında gömrük işinin öz yeri vardır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan digər ölkələr kimi, iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi və dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində inteqrasiya məsələsini eyni zamanda həll etməlidir, onda gömrük işinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək mümkündür. Gömrük işi dövlətin gömrük siyasətini və bu siyasəti həyata keçirən vasitələri: mal və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsinin qayda və şərtlərini, gömrük ödəncələrinin tutulmasını, gömrük rəsmiləşdirməsini və s. işləri özündə cəmləyir. Azərbaycan Respublikasının gömrük-tarif tənzimlənməsi məsələləri, gömrük sərhədindən keçirilən mallar üçün alınan gömrük vergi və rüsumları “Gömrük Məcəlləsi” və “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda və digər qanunda nəzərdə tutulmuş hüquq normaları ilə həll olunur. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını, o cümlədən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən, bu ərazidən aparılan, tranzitlə keçirilən mallara və nəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən ümumi qaydaları və prosedurları, gömrük işi sahəsində şəxslərin hüquqlarını və vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Gömrük vergi və rüsumları büdcə gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) ən mühüm iqtisadi metodlarından biridir. Hal-hazırda ticarət və gömrük işi sahəsində dünya ölkələri arasında mövcud olan ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan biri Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır (ÜTT) ki, respublikamız bu təşkilatın üzvüdür. Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması bunu deməyə əsas verir ki, xarici ticarətdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının qorunması tədbirləri, yəni tarif və qeyri-tarif tənzimlənmələri gələcəkdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etməkdə olan mühüm sahələrinin daha da genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti gömrük işini beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldir. Hal-hazırda respublikada gömrük işi hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq normalar və təcrübə ilə uyğunlaşdırma və eyniləşdirmə istiqamətində inkişaf etdirilir.

Bu kontekstdə gömrük vergi və rüsumları ölkənin daxili siyasətini formalaşdıran əsas maliyyə planının tərkib hissəsi olmaqla bərabər xarici siyasətinin mühüm iqtisadi tənzimləyicisidir. Bu baxımdan büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının rolunun araşdırılması müasir iqtisadi şəraitdə ən aktual məsələlərdən biridir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Son zamanlarda dövlət büdcəsi, gömrük vergi və rüsumlarının, eyni zamanda Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin inkişaf problemləri ölkəmizin iqtisadçı alimləri tərəfindən də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Azərbaycan iqtisadçı alimlərindən Ş.H.Hacıyev, A.Ş.Şəkəreliyev, Z.Ə.Səmədzadə, A.A.Nadirov, A.R.Ələsgərov, Ş.A.Muradov, T.S.Vəliyev, İ.Ə.Feyzullabəyli və başqaları tərəfindən müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər və ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yeni prinsipləri əsasında daxil olmasının bəzi aspektləri araşdırılmışdır. Bununla belə, müasir şəraitdə ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla gömrük vergi və rüsumlarının büdcə proseslərinə inteqrasiyası, gömrük siyasətinin uğurlu davamı, qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarının tapılması və digər

məsələlər göstərilən istiqamətdə elmi araşdırmaların davam etdirilməsi zərurətini yaradır.

Gömrük işinin öyrənilməsi və təcrübəli kadrların yetişdirilməsi Ulu öndərimizin biganə qalmadığı məsələlərdən biri olmuşdur və daima ölkənin gömrük işinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində göstəriş və tapşırıqlar vermişdir. Dövlət Gömrük Komitəsinin sədri Kəmaləddin Heydərov Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının bu göstəriş və tapşırıqlarını özünün fəaliyyət Proqramı kimi qəbul edərək, bu dahi insanın fikirlərini ardıcıl olaraq həyata keçirməyə başladı. Prezidentin tapşırığına uyğun olaraq gömrükxanaların maddi-texniki bazası müasirləşdirməklə bərabər, milli dildə ilk tədris vəsaitləri hazırlanmağa başlandı. Qısa müddət ərzində 4 cildlik “Gömrük işinin əsasları” (1998-2000-ci illər), “Azərbaycan gömrük xidməti yeni dünya təsərrüfat münasibətləri şəraitində” (1998), “Gömrük işi iqtisadi suverenlik və təhlükəsizlik” (1999), “Gömrük statistikas” (2000), “Gömrük işi və iqtisadiyyatın inkişafı” (2002), “Gömrük hüququ” (2002), “Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı” (2002), “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi” (2003), “Gömrük ekspertizası” (2003) və “Gömrük işinin əsasları” (2004), “Gömrük rəsmiləşdirilməsi” (2006) adlı dərsliklər, dərs vəsaitləri və tədris proqramları nəşr olundu.

Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması, gömrük rüsumlarının tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi problemlərinin tətbiqi, habelə yeni metodların işlənməsinə böyük zərurət vardır. Bütün bunlar da dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsində əsas rol oynamışdır.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi ölkəmizdə büdcəni formalaşdıran mühüm amilləri araşdırmaq, əsas gəlir və xərc istiqamətlərinin kompleks qiymətləndirilməsi əsasında büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının rolunun, müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı məsələlər təhlil edilmişdir:

- Dövlət büdcəsini formalaşdıran əsas amillərin konseptual əsasları və prinsiplərinin öyrənilməsi;
- Azərbaycanda dövlət büdcəsinin gəlir mənbələri və xərc istiqamətlərinin təhlili;
- Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergilərinin rolunun öyrənilməsi;
- Gömrük vergi və rüsumlarının təsnifləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisinin araşdırılması.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının müvafiq orqanlarının qəbul etdiyi qanunlar, mühüm sosial iqtisadi problemlər üzrə qərar və sərəncamlar, digər normativ hüquqi aktlar, habelə dünyada və Azərbaycanda dövlət büdcəsinin formalaşma qanunauyğunluqlarının mahiyyətini, xüsusiyyətlərini tədqiq edən iqtisadçı alimlərin dəyərli elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının qanun və sərəncamları, eyni zamanda mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəsmi internet səhifələrindəki məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi:

- Büdcə gəlirlərinin prioritet mənbələrindən olan gömrük vergi və rüsumlarının spesifikliyi nəzərə alınaraq, dövlət büdcəsi retrospektiv və prospektiv analiz edilmiş, kompleks təhlili və proqnozlaşdırılmanın aparılması həyata keçirilmişdir;
 - yeni gömrük tarif sisteminin qurulması, gömrük ödənişləri mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılması.
- Büdcəni formalaşdıran əsas gəlirlərin siyahısı verilmiş, onların büdcə gəlirlərində yeri göstərilmişdir;
- Büdcə gəlirləri və gömrük rüsumları ilə bağlı olan bir sıra anlayış və kateqoriyaların məzmunu açıqlanmışdır;
- Azərbaycanın respublikası büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisi araşdırılmışdır;

- Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan vergi növlərinin, eləcə də gömrük vergi və rüsumların kəmiyyət və faiz göstəricilərində dəyişikliklərin son illər üçün müqayisəli təhlili verilmişdir;
- 2012-ci il üçün büdcə gəlirləri, xüsusilə də gömrük vergi və rüsumlarının proqnozu və əvvəlki illərlə müqayisəli təhlili verilmiş, müxtəlif cədvəl və qrafiklərlə göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin obyektı Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi və onu formalaşdıran əsas amillərdən biri olan gömrük vergi və rüsumların araşdırılmasıdır. Başlıca olaraq dövlət büdcəsi və onun gəlir və xərc hissəsi haqqında ən son məlumatlar və onun gəlir hissəsinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisi dissertasiya işinin tədqiqat obyektini təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsildə dövlət büdcəsinin formalaşmasının nəzəri metodik əsasları, o cümlədən, büdcə gəlirlərini təşkil edən daxilolmaların klassifikasiyası, gömrük vergi və rüsumlarının formalaşmasının normativ hüquqi bazası, onların generasiyası, yığımın konseptual əsasları və digər məsələlər öz əksini tapmışdır.

İkinci fəsildə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının rolu qiymətləndirilmiş, onlara təsir edən faktorlar araşdırılmış, büdcə gəlirləri “Vintaj təhlil” edilmişdir.

Üçüncü fəsildə Gömrük vergi və rüsumların yığılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları, gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti və beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlil əhatə olunmuşdur.

Disertasiya işi 95 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL.DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1.Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin başlıca mərkəzləşdirilmiş həlqəsi kimi

Azərbaycanda dövlət suverenliyinin bərpasından sonra demokratik dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması obyektiv zərurətə çevrildi. Belə ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsinə əsasən nəticə çıxarmaq olar ki, istənilən cəmiyyətdə davamlı sosial iqtisadi inkişafa və yeniləşməyə yalnız çoxmülkiyyətli iqtisadiyyat, azad rəqabət və qiymətlərin liberallaşdırılması şəraitində mümkündür.

İqtisadi islahatların ilk dövrlərindən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsinin köhnə mexanizminin köklü dəyişimi, onun bazar təsərrüfatçılığı metodları ilə əvəz olunması baş verdi. Bazar münasibətlərinin strukturunun özündə, eləcə də dövlət tərəfindən onların tənzimlənməsi mexanizmində dövlət büdcəsi mühüm rol oynayır. O, bazar münasibətlərinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış etməklə, dövlətin maliyyə siyasətinin vacib aləti sayılır. Ona görə də biz ilk növbədə maliyyə sisteminin mərkəzləşdirilmiş həlqəsi kimi dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi mahiyyətinin nəzəri əsaslarını və funksiyalarını, dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri əsaslarını tədqiq etməyə çılacaq.

Maliyyə sistemi sözün geniş mənasında müəyyən iqtisadi formasiya çərçivəsində mövcud olan maliyyə münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir; sözün dar mənasında isə, sosial-iqtisadi məzmunu, funksiyaları və strukturu dövlət siyasəti ilə müəyyən edilən maliyyə müəssisələri sistemidir. Buraya maliyyə təşkilatları və Dövlət Vergi xidməti nin bütün struktur bölmələri daxil edilir (76, s. 397).

Bununla yanaşı, xarici iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə sistemini bəzən «...pul vəsaitlərinin yaranması və istifadəsi prosesində yaranan maliyyə münasibətlərinin məcmusu...» (122, s. 22), bəzən «...maliyyə sövdələş-

mələrinin həyata keçirilməsi, aktivlər və risklərin mübadiləsi üçün istifadə edilən bazarların və başqa alətlərin məcmusu...» (51, s. 38), bəzən «... dövlət və təsərrüfat subyektlərinin məcmusu...» (88, s. 32), bəzən isə «... banklar, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, sığorta, dövlət maliyyəsi və fiziki şəxslərin maliyyəsinin məcmusu ...» (71, s.8) kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycan iqtisadçılarından prof. Ə.Ələkbərov iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin formalaşması metodlarından asılı olaraq maliyyə sistemini mərkəzləşdirilmiş maliyyələrə (açıq maliyyələrə) və mərkəzləşdirilməmiş maliyyələrə (təşkilatların maliyyələri və təsərrüfatlarının maliyyələri) bölür (17,s.15). İqtisadçı alimin fikrincə, «... maliyyə sistemi maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsini təmin edən bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç təsərrüfatçılıq subyektinin: əhalinin, dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının altsisteminə bölünür». (17, s.15).

Bəzi yerli iqtisadçılar maliyyə sistemini «... maliyyə bazarlarının, dövlət maliyyəsinin fəaliyyətinə imkan yaradan qarşılıqlı elementlərin məcmusu...» kimi təqdim edir (38, s. 44), bəziləri isə maliyyə sistemini təşkil edən elementlər sırasına müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyəsinin dövlət maliyyəsinə və sığortanı daxil edirlər (20, s. 262).Fikrimizcə, «maliyyə sistemi» anlayışına iki istiqamətdən yanaşılması fikri elmi-məntiqi əsaslara söykənir. Belə ki, prof. A.Azimov haqlı olaraq qeyd edir ki, «maliyyə sistemi» anlayışına bir tərəfdən pul əməliyyatları ilə məşğul olan müəssisələrin (fondlar, şirkətlər, banklar) məcmusu baxımından, digər tərəfdən isə pul münasibətləri sistemi kimi yanaşılmalıdır (39, s. 19). Məhz bu zaman «sistem» anlayışı əlaqələrin mövcudluğunu nəzərə almaqla formalaşdırılır. Bunları nəzərə almaqla, alim hesab edir ki, maliyyə sistemi pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilən, ictimai təkrar istehsaldakı rolu ilə fərqlənən maliyyə münasibətlərinin müxtəlif sfera və həlqələrinin məcmusu kimi xarakterizə olunmalıdır (39, s. 19).

Maliyyə sisteminin strukturunda əsas yeri dövlət maliyyəsi tutur. Başqa sözlə desək, maliyyə sisteminin ana xəttini dövlət maliyyəsi təşkil edir (20,s.262). Dövlət maliyyəsində isə əsas yer Dövlət büdcəsinə məxsusdur.

Hesab edirik ki, büdcə dövlətin fəaliyyəti ilə sıx əlaqədə olan tarixi – iqtisadi kateqoriya kimi nəzərdən keçirilməlidir. Dövlətin tarixi inkişafı dövrü xarakter daşıyır və bu, büdcənin müvafiq rol və vəzifələrini müəyyən edir. XVIII əsrin axırlarından başlamış sənaye cəmiyyəti dövründən şəxsi kapitalla üstünlük verildiyindən, bazarın «görünməz əli» qəbul edilir və öz fərdiliyi ilə seçilən mikroiqtisadiyyata üstünlük verilir.

Büdcənin rolu ənənəvi olaraq alqaqollu içkilərin, tütünün, silah və qızıl istehsalı və satışı sahəsində dövlətin inhisarçılığı ilə seçilmişdir. Dövlət xəzinəsinin doldurulmasının əsas mənbəyi kimi həmin sahələr cəmiyyətin sosial məsələlərinin həll edilməsinə imkan verirdi. Sənaye cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsində A.Smit nəzəriyyəsi üstünlük təşkil edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə, gəlirlərin bir hissəsinin büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsi xüsusi mülkiyyətin azalmasına səbəb olduğundan, məqsədəuyğun sayılmırdı (100).

Bir sıra Qərbi ölkələrinin xarici istilası ilə əlaqədar kəskin sürətdə artan dövlət xərclərinin təsiri altında büdcəyə olan baxışlar dəyişdi. Məhz xarici siyasət və dünyada hökmranlıq etmək maraqları büdcə mövqelərinin möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynadı. Beləliklə, sosial amillər deyil, hərbi və xarici iqtisadi amillər büdcə xərclərinin artmasına səbəb oldu. Nəqliyyat, rabitə, yanacaq enerji kompleksləri də daxil olmaqla, təbii inhisarçılıq sahələri inkişaf etdirilməli idi. Bu sahələr iqtisadiyyatın dövlət sektorunu təşkil edir və dövlət sahibkarlığının inkişaf etdirilməsinə xidmət edirdi.

XX əsrin birinci yarısında mikroiqtisadiyyata doğru meyillər gücləndi ki, bu da «Keyns inqilabı» adlandırıldı. Bu vaxtdan etibarən büdcə xərclərinin təmin edilməsi problemləri ön sıraya çıxır və maliyyələşmə nəinki qazanılan gəlirlər həddində, həm də cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına aparılırdı. Bu isə büdcə kəsirinin yaranmasına səbəb olurdu. Büdcə maliyyələşməsinin

genişləndirilməsinə iqtisadiyyatda ödəmə qabiliyyətli məcmu tələbin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması, iqtisadi artım, o cümlədən əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi amili kimi baxılırdı (26).

İngilis-sakson iqtisadi məktəbinin nümayəndəsi A.S.Piqunun nəzəriyyəsi ictimai rifah nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bu nəzəriyyəyə görə büdcə məcmu rifahın artırılması məqsədilə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi vasitəsi kimi nəzərdən keçirilirdi.

Məşhur iqtisadçı P.Samuelsonun irəli sürdüyü ictimai rifah nəzəriyyəsində dövlətə və onun tənzimləmə funksiyasına xüsusi yer ayrılırdı. P.Samuelsona görə, bazarın fəaliyyətində «kənarlaşmalar» baş verir, yəni bazar qanunları işləmir, bazar mexanizmləri isə lazımi nəticəni vermir. Bazarın bu «kənarlaşmaları» dövlətin büdcə maliyyələşdirilməsi mexanizmləri hesabına aradan götürülür.

XX əsrin 50-60 – illəri iqtisadi artımın yüksək dinamikası ilə seçilirdi. Bu əsasən, dövlət maliyyələşdirilməsi və geniş təkrar istehsal proseslərinin, habelə kapital yığımın dövlət maliyyə tənzimlənməsi hesabına mümkün olmuşdur. İqtisadi artım nəinki məqsədə, habelə dövlətin əsas diqqət mərkəzinə çevirilmişdi. Dövlət büdcəsinin xərclərinin strukturu və uzunmüddətli büdcə planlaşdırılması sistemi də bu işə tabe edilmişdir. Elmi-texniki tərəqqi sahəsində problemlərin həlli üçün satış bazarlarında rəqabətin kəskinləşdiyi şəraitdə ən yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsində büdcə əhəmiyyətli rol oynamağa başladı.

Büdcə maliyyələşmələrinin prioritetləri nöqtəyi nəzərdən iqtisadiyyatın səfərbərləşdirici və qarışıq modelləri bir-birindən çox fərqlənmirdi, halbuki müəyyən mərhələdə birincinin potensialı daha yüksək olmuş və həll edilən məsələlərin miqyasına görə ən səmərəli model idi.

Keynsçi büdcə siyasəti Keynsçi iqtisadi təhlilə əsaslanır. Bu təhlilə görə, ənənəvi nəzəriyyədə olduğu kimi, iqtisadiyyatın istehsal və pul bölmələrinin bir-birindən aslı olmadığını söyləmək mümkün deyildir. Keynsə görə fərdlər yalnız öz yaşamaları üçün pul qazanmırlar, onar digər məqsədləri üçün də pul

qazanmağa çalışdıqlarından, faiz dərəcəsi (vergi faizi, kredit faizi və s.) vasitəsilə iqtisadiyyatın pul və istehsal bölmələri bir-birinə bağlanır. İnvestisiya – yığım balansı ilə pul təklif və tələbi balansı bir-birilə əlaqələndirilir. Əgər o ən aşağı faiz dərəcəsi ilə həyata keçirilən investisiya mənbələrinin tam istifadə olunmasını təmin edə biləcək həcmdə deyildirsə, onda pul təklifinin artırılması yalnız spekulativ məqsədlər üçün istifadə edilən miqdarını artıracaq, gəlir normasını artırmayacaq. Bu şəraitdə həyata keçirilməsi vacib olan vergilərlə yığım, dövlət xərcləri vasitəsilə investisiya artırılacaq. Bu cür müdaxilə həyata keçirilmədən iqtisadiyyatın özlüyündən tam məşğulluq normasına nail olması mümkün deyil.

Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanan büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətləri çox geniş və çoxtərəflidir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə Keynçi büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Belə ki, Keynçi təhlildə məcmu tələbdəki artımı istehsalı və bilavasitə məşğulluğu artıracağı və vəsait mənbələrinin tam istifadə olunmasını edəcəyi fikirləri var. Çünki bu fikirlərin əsasında təklif şərtlərinin elastikliyi dayanır. İstehsal normasındakı azalma və bunun nəticəsində meydana çıxan işsizliyin səbəbi faydalı tələbin aşağı olmasıdır.

Büdcə siyasəti büdcə kəsiri vasitəsi ilə məcmu tələbdəki bu azlığı qaydada salır və iqtisadiyyatı tam məşğulluğa cəlb edir. Halbuki az inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin aşağı səviyyədə olması deyil, iqtisadiyyatda mövcud investisiya bazarının hərəkətə gətirə biləcəyi əməyin həcmindəki artıqlıqdır. Yəni bu ölkələrdə investisiya qoyuluşu və yaxud investisiya imkanları az, iş qüvvəsi isə həddən çoxdur. Bu baxımdan da, yuxarıda müəyyən etdiyimiz büdcə siyasətində kəsrin maliyyələşdirilməsi ancaq məcmu tələbin artırılmasına yol açır. Bu isə inflyasiyalı tənəzzülü meydana çıxarır. Büdcə kəsiri meydana gəlməmişdən əvvəlki məcmu təkliflərlə bu kəsrin nəticəsi olaraq artmış tələb daha yüksək bir qiymət norması ilə tarazlığa gəlir. Yəni büdcə kəsindən əvvəl təklifin həcmi yüksək idisə, büdcə kəsri zamanı tələb artır. Digər tərəfdən, müəyyən bir istehsal bölməsindəki

təklif şərtləri elastik olduqda, bu bölməyə yönəldilən tələb artımı digər bölmələrlə qarşılıqlı əlaqə şəklində büdcə siyasətinin meydana gətirdiyi genişləndirici təsirləri qaydasına salacaq.

Bütün bu qeyd edilənlərdən görüldüyü kimi, Keyns dövlət büdcəsinə iqtisadiyyatın əsas tənzimləyici vasitəsi kimi yanaşmış, onu istehsal amilləri, investisiya və məşğulluq problemləri ilə əlaqələndirmişdir. Hətta o, bu problemə daha geniş mövqedən yanaşmaqla dövlət maliyyəsinə məşğulluq və gəlirlər nəzəriyyəsinin bir hissəsi kimi baxmışdır.

Ortodoksal keynsçilərdən bəziləri defisit maliyyələşdirmə konsepsiyasını irəli sürmüş və onu səmərəli tələbin təmin olunması şərti hesab etmişdir. Məsələn, R.Lindholm göstərir ki, büdcənin hər il balanslaşdırılması vacib deyildir, əksinə, büdcə iqtisadiyyatı balanslaşdırmalıdır (29, s. 22).

Göründüyü kimi, büdcə hər bir dövlətin ən vacib institutlarından biri sayılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər dövlət qurumları, istər yerli özünüidarəetmə qurumları, istərsə də ayrı-ayrı təşkilatlar öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək üçün müəyyən maliyyə vəsaitinə malik olmalıdırlar. Həmin idarə və təşkilatlar, həmçinin də dövlət müvafiq vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə maliyyə bazası – pul vəsaiti fondu – büdcə yaradırlar.

Büdcə dövlətin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, ayrı-ayrı təşkilatların və hətta ailənin müəyyən dövr üçün (adətən 1 il) gəlir və xərclərini əks etdirən maliyyə sənədidir. Büdcə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki hissədən ibarətdir: gəlirlər (və ya mədaxil) və xərclər (və ya məxaric). Gəlirlər hissəsində müəyyən dövr ərzində büdcəyə bütün mənbələr üzrə daxilolmalar, xərclər hissəsində isə həmin dövr ərzində bütün istiqamətlər üzrə məsrəflər, yəni maliyyələşmələr əks olunur.

Büdcə – ingilis mənşəli söz («budget») olub, «çanta», «torba» mənasını verir. Lakin bu söz XVIII əsrdən etibarən maliyyə kateqoriyası kimi leksikona daxil olmuş və mənə etibarilə «xəzinə» sözünə yaxındır.

Xarici iqtisadi ədəbiyyatda «büdcə» anlayışı bəzən «... dövlət və yerli özünüidarənin funksiya və işlərinin maliyyə təminatı üçün pul vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsi fondu...» (87. s. 7.) kimi, bəzən «... dövlət və yerli özünüidarənin maliyyə təminatı üçün pul vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsinin mərkəzləşdirilmiş fondu ...» (44. s. 81) kimi, bəzən isə, «... məqsədlərin gerçəkləşməsi üçün resursların bölgüsü metodu...» (78, s. 293) kimi şərh olunur. Ş.Ş. Bədəlovun, R.B.Məhərrəmovun, F.Ə.Qurbanovun 2003-cü ildə nəşr etdirdikləri «Büdcə sistemi» dərsliyində büdcəyə «... müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədi ... » kimi tərif verilir (15, s. 11).

Büdcəni ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində qüdrətli alət və vasitə hesab edən «İqtisadi nəzəriyyə» kitabının müəllifləri dövlət büdcəsini «... hər bir ölkədə dövlətin maliyyə planı və proqramı...» adlandırırlar (24, s. 516). Prof. Ə.Əlirzayev isə büdcəyə qısa tərif verərək qeyd edir ki, büdcə «... dövlətin gəlir və xərclərinin balansıdır.

Büdcə dövlətə özünün bütün funksiyalarının həyata keçirmək üçün bir vasitədir... mərkəzləşdirilmiş pul fondudur» (20,s.262). Prof. A.Ş.Şəkərəliyevin fikrincə, büdcə münasibətlərinin iqtisadi məzmununu «... mərkəzləşdirilmiş fondun yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar dövlətlə müəssisə, təşkilat və əhali, eləcə də dövlət hakimiyyət orqanları arasında yaranan pul münasibətlərinin məcmusu...» təşkil edir. (37, s. 199). İqtisadçı alim A. Abbasov hesab edir ki, dövlət büdcəsi «... ölkənin cari il üçün qanunvericilik gücünə malik əsas maliyyə planıdır » (39,s. 22).

İqtisadçı alimlər V.Zeynalov və A.Hüseynov «Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri» adlı dərs vəsaitində (2006-cı il) dövlət büdcəsi anlayışını geniş və hərtərəfli izah edərək ona aşağıdakı tərifini vermişlər: «Dövlət büdcəsi il ərzində ictimai məhsulların bir hissəsinin istehsalının və sosial müdafiə tədbirlərinin bir qisminin reallaşmasının maliyyə təminatının

yaradılmasına xərclənən, makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmi kimi istifadə edilən, vergilər, rüsumlar, ödəniş və s. daxilolmalar hesabına formalaşan pul fondunu özündə əks etdirir» (38, s. 123).

Hesab edirik ki, yuxarıda verilən tərifdə «ictimai məhsulların bir hissəsinin istehsalının və sosial müdafiə tədbirlərinin bir qisminin» dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşdirilməsini deməklə biz onun əhəmiyyətini xeyli kiçiltmiş oluruq. Əgər nəzərə alsaq ki, bizdə bələdiyyə qurumlarının maliyyə imkanları xeyli aşağı olub, formalaşma mərhələsindədir, onda aydın olar ki, bu tərifin hazırkı Azərbaycan reallığı üçün tətbiqi düzgün deyildir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməklə belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət büdcəsi dövlətin, bələdiyyə büdcəsi isə bələdiyyələrin maliyyə planıdır. İqtisadi kateqoriya kimi «dövlət büdcəsi» anlayışına nəzəri, iqtisadi, hüquqi və qanunvericilik baxımından dörd əsas yanaşma mövcuddur. Nəzəri baxımdan yanaşmaya əsasən, büdcə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun yaradılması, bölgüsü və istifadəsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər sistemidir.

İqtisadi yanaşmaya görə, büdcə ictimai maliyyənin yaradılması, bölgüsü və istifadəsi üzrə əsas maliyyə planıdır. Hüquqi baxımdan büdcə dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətli orqanı tərəfindən xüsusi prosedur şəklində qəbul olunan qanundur. Ölkə qanunvericiliyinə görə, büdcə – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir (3).

Dövlət büdcəsi özünün iqtisadi mahiyyətinə görə, milli gəlirin bölüşdürülməsi üçün dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlərdir. Bu isə ilk növbədə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində tədbirlərin həyata keçirilməsinin, ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinin və dövlət idarəetməsinin maliyyələşdirilməsi üçün büdcə fondunun yaradılması

və istifadəsi ilə bağlıdır. Suverenliyini bərpa etmiş və bazar iqtisadiyyatı yoluna yenidən qədəm qoymuş ölkələrdə qarşıda duran vəzifələrə uyğun olaraq dövlət bölməsi üçün bu cür planlaşdırma son dərəcə vacibdir. Bu zaman dövlət büdcəsinin əsas göstəriciləri olan gəlirlər və xərclərin məbləği dəqiqləşdirilir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət öz gəlir və xərclərini qabaqcadan bilir. Dünya təcrübəsində belə hal hər bir dövlətin büdcə siyasətinin əsas amili kimi qəbul edilir və bunun reallaşması yalnız dövlətin mükəmməl büdcə sistemi olduğu şəraitdə mümkündür.

Dövlət büdcəsi sistemi hüquqi normalar əsasında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ayrı-ayrı büdcə həlqələrinin məcmusundan ibarətdir. Büdcə sistemi büdcə quruculuğuna əsasən müəyyən edilir. Yəni büdcə quruculuğu büdcə sisteminin hansı prinsiplərinə görə qurulmasını büdcənin gəlir və xərclərinin ayrı-ayrı büdcə həlqələrinin arasında bölüşdürülməsi mexanizmini əks etdirir. Ölkədə büdcə sistemi və büdcə quruculuğu Konstitusiyaya prinsiplərinə və müvafiq qanunverici aktlara uyğun olaraq qurulur.

Büdcə planlaşdırılması ölkədə əmək, material, maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır. Büdcə planlaşdırılması büdcənin tamlığı, reallığı və vahidlik prinsipləri üzrə aparılır. Büdcənin tamlığı o deməkdir ki, inzibati ərazi sahəsində olan bütün gəlir və xərclər həmin sahədə olan büdcəyə daxil edilir. Büdcənin vahidlik prinsipi o deməkdir ki, bütün büdcələr vahid dövlət büdcəsində birləşdirilir.

Büdcə planlaşdırılan zaman onun gəlir və xərcləri düzgün müəyyən edilməlidir. Büdcə gəlirlərinin mədaxili qanunla müəyyən edilmiş vergilər, rüsumlar, icbari ödənişlər və s. üzrə daxil olan gəlirlər hesabına formalaşır. Büdcə təsnifatında büdcənin eyni adlı gəlirləri müəyyən bölmə, fəsil, paraqraflar və maddələr üzrə toplanıb birləşdirilir. Yuxarıda deyildiyi kimi büdcənin formalaşması mədaxil mənbələrinin müxtəlif büdcələr arasında bölüşdürülməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Mədaxil mənbələri kifayət etmədikdə, sosial, mədəni, iqtisadi məsələlərin həlli, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması, başqa tədbirlərin görülməsi üçün yuxarı

büdcədən aşağı büdcələrə subvensiyalar, subsidiyalar və büdcə borcları ayrılabilir.

Hər hansı bir büdcə sisteminin seçilməsi müəyyən məqsədlərin yerinə yetirilməsinə göstərdiyi faydalılıqla bağlıdır. Başqa sözlə, büdcə sisteminin mükəmməllilik dərəcəsi söhbət gedən potensial məqsədlərə göstərdiyi müsbət təərəflərlə ölçülür. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, büdcə icra edilərkən yuxarıdakı məqsədlərdən hansı biri və ya ikisinə nail olmağa imkan verən büdcə sistemi əvəzinə, bütün məqsədlərə çatmağa imkan verən büdcə sistemləri qəbul edilməlidir. Büdcə həyata keçirilərkən birinci növbədə, bu zaman əldə edilən nəticələrin müsbət olmasına, dövlət bölməsinə ayrılan vəsaitlərin təsirli şəkildə istifadəsinə diqqət yetirilir. Büdcə sistemləri büdcənin nəzarət, idarəetmə, planlaşdırma vasitəsi olmaq xüsusiyyətlərini daşıyır.

Büdcə sistemi bütövlükdə büdcə münasibətlərinin məcmusunu təşkil edir. Başqa sözlə desək, dövlətin büdcə sistemi ölkənin vahid büdcə sistemində birləşdirilən dövlət büdcəsinin, ayrı-ayrı müstəqil büdcələrin və dövlət fondlarının məcmusundan ibarətdir. (15, s.16).

Büdcənin səmərəli yerinə yetirilməsi xeyli dərəcədə büdcə sisteminin qurulması səviyyəsindən asılıdır. Bəzi iqtisadçılar büdcə sisteminin təşkili prinsiplərini müəyyən edərkən dövlətin inzibati-siyasi təşkilinə, onun sosial-iqtisadi əsasların üstünlük verməklə onu konfederativ (ittifaq), federativ (birləşmiş) və unitar (vahid) dövlətlərdəki büdcə sisteminin xüsusiyyətləri kimi qruplaşdırırlar (15, s. 16-17). Digər qrup iqtisadçılar isə təsnifat zamanı unitar və federativ dövlətlərin büdcə sisteminin quruluş modellərinə üstünlük verirlər (38, s. 124-135).

Prof. Ə.Q.Əlirzayev öz tədqiqatlarında büdcə sistemində üç global büdcə sistemini, daha doğrusu, ənənəvi, yerinə yetirilən və plan-proqram büdcə sistemlərini fərqləndirir (20, s. 264-265).

Büdcə sisteminin bu cür fərqli təsnifatına baxmayaraq, onların mahiyyət etibarilə ehtimal ki, bir fərqi yoxdur. Lakin hesab edirik ki, prof. Ə.Əlirzayevin təsnifatında konkret hallar və şəraitin nəzərə alınması daha çox elmi-məntiqi

əsaslara söykənir. Belə ki, alimin fikrincə, ənənəvi büdcə sistemi ən çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, ya da dərin iqtisadi böhran keçirən ölkələrində; yerinə yetirilən iş xidmət büdcəsi yüksək inkişaf etmiş ölkələrin transmilli korporasiyalarında; plan-proqram büdcə sistemi yuxarıdakı hər iki büdcə sistemində nəzərdə tutulan hallardan əlavə strateji planlaşdırma amili də nəzərə alınmaqla inkişaf etmiş ölkələrdə tərtib edilir.

İndi isə həmin büdcə sistemlərinin dünya praktikasında istifadə edilən büdcə sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərini izah etməyə çalışaq.

Büdcə sistemlərinin ən ilkin forması kimi qəbul edilən ənənəvi büdcə sisteminin məqsədi dövlət xərclərinin miqdarını qanunvericilik orqanının təsdiq etdiyi şəkildə həyata keçirib – keçirilməməsinə nəzarət etmək olmuşdur. Bu tipli büdcədə dövlət bölməsində istifadə üçün ayrılmış vəsaitlərin səmərəli şəkildə istiqamətlənməsi nəzarət vasitəsilə həyata keçirilir. Ənənəvi büdcə sistemində büdcənin idarəetmə və planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə edilməsi ancaq yerinə yetirilən büdcə və proqram sistemlərinin inkişaf etməsi ilə təmin edilə bilər.

Yerinə yetirilən büdcə sistemi iş yaxud xidmət büdcəsi adlandırılan bir büdcəsi adlandırılan bir büdcə sistemidir. Məqsədi, istehsalçıların iş və yaxud xidmət fəallığını müəyyən etməkdir. İcra edilən büdcə sistemində büdcə tərtibi bir idarəetmə məqsədi, büdcə isə bir iş və yaxud əmək proqramı səciyyəsi daşıyır. Büdcə tərtibində ən mühüm nöqtə görülməli iş və xidmət ilə bu iş və xidmətin neçəyə başa gəlməsidir.

Proqram büdcə, ənənəvi büdcə sisteminin təmin etdiyi pul maliyyə nəzarəti, icra edilən büdcə sisteminin xidmət faydalılığı və fəaliyyətin ə nəzarət funksiyaları ilə yanaşı, büdcənin strateji planlaşdırma vasitəsi kimi istifadəsini təmin edir. Proqram - büdcə sistemi müxtəlif dövlət xidmətlərinin mühümlülük baxımından qiymətləndirilməsi, müəyyən dövlət xidmətlərinin gerçəkləşdirilməsi məqsədilə alternativ xidmət proqramlarının təhlilinə imkan verir və faydalılıq proqramının seçilməsinə şərait yaradır. Proqram - büdcə sistemi vasitəsilə büdcənin planlaşdırma vasitəsi olması təmin edilir. Proqram -

büdcə sistemi dövlət bölməsində istifadə olunmaq üçün axtarılan vəsait mənbələri, dövlət xidməti üzrə bölüşdürülərək qəbul edilən nəzarət qərarlarına kömək və bu qərarların səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə meydana çıxan bir sistemdir. Bu büdcə sisteminin əsası sistem təhlilidir. Yəni dövlət bölməsində hansı məqsədlərə nail olmaq üçün hansı xidmətlərin yerinə yetiriləcəyi bəllidirsə, məqsədlər uzunmüddətli olarsa və mövcud xidmət proqramlarının fəaliyyəti lazımınca qiymətləndirilərsə vəsait mənbələrinin bölüşdürülməsi ilə bağlı qərarlar daha optimal şəkildə qəbul olunmuş olar. Proqram planlaşdırılması dövlət üçün axtarılan vəsait mənbələri ilə gerçəkləşdirilən dövlət xidmətlərini taraz bir vəziyyətə gətirmək və müxtəlif xidmətlər üzrə təsirlərin tənzimlənməsi üçün proqramların gələcək işlərdəki rolunu ifadə edir. Bu sistem haqqında konkret demək olar ki, proqram- büdcə sistemi, dövlət xidmətlərini icra edərkən alternativ fəaliyyətlər və layihələr arasından ən mühümlərini seçmək və qəbul etmək prinsipinə uyğun fəaliyyət göstərir. Bu sistemdən dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələri istifadə edir. Məsələn ABŞ, Türkiyə, İngiltərə və s.

Azərbaycan Respublikasında büdcə sistemini Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələr təşkil edir. Həmin büdcələr arasında münasibətlər, onların formalaşması prinsipləri, tərtibi prosesi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarət «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir (3). Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsini və Naxçıvan MR büdcəsini müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və Naxçıvan MR Ali Məclisi qanun şəklində, yerli büdcələri isə yerli bələdiyyə orqanları qərar şəklində təsdiq edirlər.

Dövlət büdcəsi dövlətin gəlir və xərclərinin əsas hissəsini özündə birləşdirdiyinə görə, o, maliyyə sisteminin əsas və aparıcı həlqəsini təşkil edir. Dövlət büdcəsi dövlət krediti, gəlirər, dövlət xərcləri, mənfəət kimi iqtisadi kateqoriyalarla bilavasitə bağlıdır. Bundan əlavə, dövlət büdcəsi vasitəsilə bütün sadalanan kateqoriyaların vəhdətliyi təmin edilmiş olur. Dövlət büdcəsi

pul münasibətlərini ifadə etməklə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun əmələ gəlməsi və istifadəsi prosesini müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, büdcə vasitəsilə müəssisələrin və əhalinin pul vəsaitləri səfərbər edilir və bu vəsaitlər maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin və digər işlərin maliyyələşdirilməsi üçün istiqamətləndirilir.

Həqiqətdə də belədir ki, büdcənin mahiyyəti onun həyata keçirdiyi funksiyalarda öz ifadəsini tapır. Bəzi iqtisadçıların fikrincə, büdcə mərkəzləşdirilmiş ümumdövlət pul vəsaiti fondunun yaradılması, bu fondun istifadə edilməsi və büdcə vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarətin həyata keçirilməsi kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirməklə cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi prosesləri tənzimləyir (37 s. 199)

Bəzi iqtisadçılar dövlət büdcəsinin funksiyaları sırasına bölgü və nəzarət funksiyalarını (20, s. 262-263; 24, s. 516), digər qrup iqtisadçılar isə ÜDM-un yenidən bölüşdürülməsi; iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və həvəsləndirilməsi; dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı; mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadəsi üzərində nəzarət kimi funksiyaları fərqləndirirlər (15. S. 12-13, 17, s. 84-85).

Hesab edirik ki, dövlət büdcəsinin funksiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha düzgün olardı:

1. ÜDM-un və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü funksiyası.
2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, vergilər və büdcə xərcləri vasitəsilə iqtisadiyyatın stimullaşdırılması.
3. Sosial siyasətin maliyyə təminatı.
4. Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının əmələ gəlməsi və istifadəsi üzərində nəzarət.

Büdcənin bölüşdürücü funksiyası dövlət və yerli özünüidarə orqanları səviyyəsində pul fondlarının yaradılması və istifadəsi formasında özünü göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif səviyyəli büdcələr vasitəsilə ÜDM-un 30-50%-ə qədəri yenidən bölüşdürülür (15, s. 12). Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsulu 2009-cu ildə 34,6 mlrd. manat, dövlət büdcəsinin

gəlirləri 10,3 mlrd. manat, xərcləri isə 10,6 mlrd. manat təşkil etmişdir. Başqa sözlə, ÜDM – un bölgüsündə dövdət büdcəsi gəlirlərinin xüsusi çəkisi 29,8%, xərclərinin isə xüsusi çəkisi 30,6 % olmuşdur. 2010-cu ildə ÜDM-un 38 mlrd. manat, dövlət büdcəsinin gəlirləri 10,0 mlrd. manat xərcləri isə 11,3 mlrd. manat, gəlirlərin ÜDM-də xüsusi çəkisinin 26,3 %, xərclərinin isə xüsusi çəkisinin isə 29,% olmuşdur.

Hesablamalar göstərir ki, son illərdə gəlirlərin yenidən bölgüsü mexanizmi kimi dövlət büdcəsinin milli iqtisadiyyatda rolu da yüksəlmişdir. Büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 2003-cü ildəki 17,1%-dən 2009-cu ildə 29,9%-ə, 2010-cu ildə 27,4%-ə, 2012-ci ildə isə 32,0%- ə çatmışdır.

2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri 19159,0 mln. manat, xərcləri isə 19850,0 mln manat təşkil edir. 2013-cü ildə büdcənin gəlirləri 2011-ci ilə nisbətən 22,0%, 2012-ci ilə nisbətən 10,9%, büdcənin xərcləri isə müvafiq olaraq 28,9% və 16,0% artmışdır. Dövlət büdcəsinin kəsiri 691 mln manat məbləğində müəyyən edilmişdir ki, bunun da ÜDM-ə nisbəti 1,1% təşkil edir. Dövlət büdcəsi vasitəsilə ölkənin sosial sahələrini maliyyələşdirilməsi təmin edilir, iqtisadi rayonların və ayrı-ayrı sahələri inkişafı tənzimlənir. Dövlət iqtisadi münasibətlərin bu cür tənzimlənməsi vasitəsilə ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafını tənzimləyir.

Büdcə vasitəsilə ilə ümumi daxili məhsulun yenidən bölgüsü eyni vaxtda həyata keçirilən və bir-biri ilə sıx əlaqədə olan ikitərəfli prosesdir:

- büdcənin gəlirlərinin yaradılması;
- büdcə vəsaitlərinin istifadəsi (büdcənin xərcləri).

Büdcə gəlirləri – Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardır. Büdcə gəlirlərinin yaranması prosesində,

ictimai istehsal prosesində ümumi daxili məhsulun bir hissəsinin dövlətin və bələdiyyələrin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi baş verir. Bununla dövlətlə və bələdiyyə orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında maliyyə münasibətləri yaranır.

Büdcə xərcləri – büdcə təsnifatına uyğun olaraq dövlət büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli büdcələrdən qanunvericiliklə nəzərdə tutulan tələbatı ödəmək üçün ayrılan vəsaitlərdir.

Büdcə xərcləri «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa və hər il qəbul olunmuş «dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq ayrı-ayrı təşkilatlar üzrə təsdiq olunmuş smetaya əsasən dövlət xəzinədarlıq orqanları vasitəsilə istifadəsi formasıdır.

Büdcə xərclərinin strukturu hər il növbəli il üçün «dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir və büdcə gəlirlərində olduğu kimi ictimai, siyasi və sosial vəziyyətdən asılı olur.

Büdcənin nəzarət funksiyası bölgü funksiyası ilə birgə fəaliyyət göstərir və büdcə vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsinə dövlət nəzarətinin mümkünlüyünü və vacibliyini şərtləndirir.

Büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət iki formada həyata keçirilir: parlament nəzarəti və inzibati nəzarət.

Bazar münasibətləri şəraitində kompleks məqsədli proqramların həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin yenidən qurulması, ETT-nin maliyyələşdirilməsi və əhəlinin sosial təminatında büdcə mühüm rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq, büdcə gəlirlər və xərclər mexanizmi vasitəsilə də iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərir, onun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üçün zəmanət verir. Nəzarət funksiyası isə imkan verir ki, maliyyə resursları dövlətin sərəncamına nə qədər öz vaxtında və tam daxil olur, vəsaitlərin bölgüsündə proporsiyalar necə formalaşır, onlar necə istifadə olunurlar. Büdcə iqtisadiyyatın struktur həlqələrində baş verən iqtisadi prosesləri əks etdirir ki,

bunun da vasitəsilə vəsaitlərin necə və hansı həcmərdə daxil olması aydın görünür.

Dövlətin maliyyə mexanizmində əhəmiyyətli yer tutan dövlət büdcəsi dövlətin əsas məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirir. Belə ki, o, hər il Milli Məclis tərəfindən qanun şəkilində təsdiq edilməklə, dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə orqanları üçün məcburi sayılır. Eyni zamanda, dövlət büdcəsinə tədiyyə ödəyən bütün müəssisə, idarə, təşkilat və vətəndaşlar büdcə qarşısındakı öhdəlikləri yerinə yetirməyə borcludurlar və büdcədə nəzərdə tutulmuş xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün bütün müvafiq orqanlar məsuliyyət daşıyırlar.

Ümumxalq mənafeyini əks etdirən dövlət büdcəsi əhalinin ümumi ehtiyaclarının ödənilməsini təmin edərkən dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə əsaslanır, yəni dövlət büdcəsinin həm gəlir, həm də xərc bölməsi respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Dövlət büdcəsi tərtib və icra olunarkən ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf inkişaf proqramlarının müəyyən etdiyi vəzifələrin, kəmiyyət və göstəricilərinin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət edir. O, həmçinin ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinin, milli və iqtisadi müstəqilliyin qorunub saxlanmasının əsas qarantlarından biri kimi çıxış edir.

Göründüyü kimi, dövlət büdcəsinin mahiyyəti və əhəmiyyəti onun gəlirləri və xərclərinin məzmunu ilə müəyyən edilir. Dövlət büdcəsinin əlaqələri çoxşaxəli olmaqla, dövlət mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatları, əhalini əhatə edir. Dövlət büdcəsi, həmçinin sosial-iqtisadi sahələri, inzibati-ərazi vahidlərini, yerli büdcələri və s. əhatə edir.

Dövlət büdcəsi həm də iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Belə ki, dövlət büdcəsinin tarazlığı iqtisadiyyatın özünün tarazlığını müəyyən edən başlıca və ən mühüm meyardır. Dövlət büdcə mexanizmi vasitəsilə iqtisadi və sosial prosesləri stimullaşdırmaq imkənə malikdir. O, iqtisadiyyata subsidiyalar, investisiyalar yönəltməklə ona birbaşa təsir edə bilər, lazım gəldikdə, iqtisadiyyatın mövcud proporsiyalarını

dəyişə bilər. Bütçə mexanizmi qurulduqda və tətbiq edildikdə iqtisadi yüksəlişə, sosial sferanın inkişafına, elmi texniki tərəqqinin templərinin sürətlənməsinə, istehsal sahələrinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına daha real və səmərəli təsir edilir. Dövlət bütçə vasitəsilə əldə etdiyi vəsaitlərlə maneəvərlə iqtisadiyyatı və burada baş verən prosesləri tənzimləyir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət bütçəsinin ölkənin sosial proseslərdəki rolunu daha da artırır. Belə ki, əhaliyə sosial xidmət sahələrinin əksəriyyəti təhsil, səhiyyə, sosial təminat kimi sahələr bütçə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir. Əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının daima yüksəldiyini nəzərə alsaq, onların bu tələbatlarının ödənilməsi defisit maliyyələşdirmə hesabına olsa belə həyata keçirilməlidir. Gələcəkdə sosial proseslərdə dövlət bütçəsinin rolu və əhəmiyyəti daha da artacaqdır. Çünki bütçədən kənar fondlarda bərabər bütçə vəsaitləri sosial dəyişikliklərin həyata keçirilməsində, əhaliyə sosial xidmətlərin daha yüksək səviyyəsini təmin etməkdə əsas maliyyə bazası olacaqdır. Qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin vəzifələrinin həyata keçirilməsinin maddi əsasını dövlət bütçəsi təşkil edir. İqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi sayılan maliyyə münasibətləri sistemində dövlət maliyyəsi adlanan dairədə dövlət bütçəsi əhəmiyyətli yer tutur.

Məlumdur ki, dövlət bir sıra iqtisadi vəzifələri yerinə yetirir, onun iqtisadi, sosial, siyasi və s. sahələrdə çox saylı, çox şaxəli işləri yerinə yetirilməsindən ötrü maliyyə vəsaiti tələb olunur. Elə bu məqsədlə dövlət pul vəsaitləri fondlarını yaratmaq məcburiyyətində qalır və əvvəl göstərdiyimiz dairələrdə lazımı işləri aparmaq ötrü pul vəsaitləri fondlarından istifadə etməli olur. Bu mənada dövlət bütçəsi dövlətin dayağı, möhkəm təminatı, müdafiəsi və etibarlı söykənəcəyidir. Aydın məsələdir ki, əksər problemlərin həlli, toplanan pul vəsaitlərinin qədərindən asılıdır. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı və tərəqqisi bununla şərtlənir, nəticə etibarilə ondan asılıdır. Maddi imkan olmadan cəmiyyət öz qarşısında qoyduğu ən adi məsələni həll edə bilmir. İqtisadiyyatın iqtisadi cəhətdən tənzimlənməsi mexanizmi həlqəsi sayılan

dövlət büdcəsi əslində hökumətin sərəncamında olan iri mərkəzləşdirilmiş pul fondu kassasından başqa bir şey deyildir.

Maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edən büdcə münasibətlərinin əsas spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər, ilk növbədə , bölgü prosesində meydana gəlir, dövlət bu prosesin əsas iştirakçısı, eləcə də təkrar istehsal prosesinin birbaşa iştirakçısıdır. Digər tərəfdən, büdcə münasibətləri mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun formalaşdırılması və istifadəsi ilə bağlıdır və ümumi dövlət tələbatlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Büdcə münasibətləri bölgü prosesinin müxtəlif istiqamətləri (iqtisadi sahələr, ictimai sahələr, xalq təsərrüfatı sahələri, dövlətin əraziləri) arasındakı vasitəçiliyi və təsərrüfatçılığın bütün səviyyələrini əhatə etməsi ilə xarakterizə olunur. Büdcə münasibətlərinə obyektivlik xarakterikdir. Belə ki, cəmiyyət miqyasında geniş təkrar istehsalın ehtiyaclarını, əhalinin sosial mədəni tələbatlarını ödəmək, dövlət idarəetməsini həyata keçirmək üçün hər il hökumətin əlində milli gəlirin müəyyən hissəsi cəmləşdirilməlidir. Büdcə münasibətlərinin yaradılmasını dövlətdən kənar təsəvvür etmək mümkün olmasa da o, dövlətin bazisini təşkil edir, üstqurumunu yox, büdcə münasibətləri cəmiyyətin iqtisadi strukturunun üzvi hissəsidir: bu münasibətlərin fəaliyyət göstərməsi dövlətin öz funksiyasını həyata keçirmək üçün maddi maliyyə bazasına malik olmasını göstərir.

Dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarını əks etdirən büdcə fondunun həcmi bir sıra amillərdən asılıdır: iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, müəssisələr və təşkilatlardakı təsərrüfatçılıq metodları; cəmiyyətin sosial iqtisadi problemlərinin həlli; xalq təsərrüfatında nəzərdə tutulan struktur dəyişikliklərinin miqyası.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bir sıra iqtisadi qanunlar, iqtisadi kateqoriyalarla yanaşı birgə, qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıq şəklində fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi münasibətlərin bir hissəsi olan maliyyə münasibətlərinin müəyyən tərəfini ifadə edir. Cari halda biz münasibətləri, hər

şeydən əvvəl, dövlət büdcəsindəki, gəlirlər və xərclər arasındakı, nisbətə və əlaqələrdə görürük. Büdcə münasibətləri dövlətlə müxtəlif müəssisələr, idarə və təşkilatlar, əhali və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və həmin münasibətlərin məcmusudur. Məsələ bununla bitmir. İş ondadır ki, dövlət büdcəsinin rolu əvvəl deyilənlərlə məhdudlaşmır. O ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə iştirak edir. Büdcə sistemi olduqca mürəkkəb mexanizmdir. Üstəlik ölkənin iqtisadiyyatının tənzimlənməsində qüdrətli alət və vasitədir. Dövlət büdcəsi hər bir ölkədə dövlətin maliyyə planı və proqramı deməkdir.

Beləliklə, dövlət büdcəsi anlayışı və onun mahiyyəti yalnız mütləq dövlət büdcəsinin funksiyaları məsələsinə toxunulduğu zaman tam açıla bilər. Adını çəkdiyimiz problemə bu baxımdan yanaşsaq onda məlum olacaqdır ki, dövlət büdcəsi bir neçə vəzifəni yerinə yetirir. O cümlədən həmin vəzifələrə bölgü və nəzarət funksiyalarını aid etmək olar. Həmin funksiyalardan birincisi, yəni bölgü vəzifəsi onunla əlaqədardır ki, dövlət ümumi milli, ümumi dövlət tələbatlarının ödənilməsindən ötrü ölkə miqyasında pul vəsaitlərini toplayır və cəmiyyətini ən zəruri ehtiyaclarının ödəmək üçün çalışır. Digər tərəfdən, əgər söhbət dövlət büdcəsinin nəzarət funksiyasından gedirsə, onda etiraf etməliyik ki, bu, dövlət büdcəsi vasitəsilə pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və onlardan necə istifadə olunması prosesini izləyir, ona nəzarət edir.

Dövlət büdcəsi məsələsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri büdcəyə toplanan pulların hansı mənbələrdən əldə olunması və onun necə sərf olunmasıdır. Dövlət büdcəsini gəlirlərinin əsas hissəsini vergi və rüsumlar təşkil edir. Bütün bu məsələlərlə bağlı problemlərə aydınlıq gətirmək üçün dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri aspektlərini araşdırmağa ehtiyac vardır.

1.2. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları

Məlum olduğu kimi, bütün iqtisadi fəaliyyətlərin başlıca məqsədi və son nəticəsi gəlir əldə etməkdir. Dövlət həmişə və daha çox gəlir əldə etməyə can atır. Bu səbəbdən də dövlət gəlirlərinin mənbələri müxtəlifdir və çox saylıdır. Bu mənbələrin bir çoxu tarixi olaraq yaranıb inkişaf etsə də, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə yeni-yeni gəlir mənbələri yaranmaqda və dövlət gəlirlərinin tərkibi genişlənməkdədir. Bu baxımdan da inkişaf etməyə can atan ölkələr ilk növbədə onlara daha çox gəlir gətirən və gəlirlərini artıracaq sahələri inkişaf etdirməyə çalışır, həmin sahələrə böyük həcmdə sərmayə ayırırlar. İqtisadi inkişaf və artım baş verdikdə dövlətin gəlirləri artır, əksinə böhranlar baş verdikdə isə dövlət gəlirlərində azalma başlayır.

İdarəetmə baxımından dövlət gəlirləri dövlət fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün onların mülkiyyətə çevrilməsi və dövlət sərəncamının verilməsi prosesində tədavi olunan milli gəlirin bir hissəsi kimi müəyyən edilir.

Beynəlxalq təcrübədə dövlət gəlirlərinin tərkibinə aşağıdakı gəlir növləri daxildir: Dövlətin sərvətindən istifadəyə görə alınan gəlirlər, vergiyə bənzər dövlət gəlirləri, vergilər, borclanmalardan gələn gəlirlər və xəzinənin imkanlarından istifadə etməklə əldə edilən gəlirlər. Bu gəlirlərdən dövlətin sərvətindən istifadə gəlirləri, vergilər, vergiyə bənzər dövlət gəlirləri həqiqi dövlət gəlirləri hesab olunur. Xəzinə imkanlarından istifadə etməklə əldə edilən gəlirlər isə fəvqəladə dövlət gəlirləri adlanır.

Fəvqəladə dövlət gəlirləri dövlətə şübhəsiz xeyli gəlir gətirir. Lakin bu gəlirlərin qeyri-həqiqiliyi ondadır ki, bu gəlirlərin əvəzi gələcəkdə həqiqi dövlət gəlirləri ilə ödənilməli və ya qaytarılmalıdır. Çünki xəzinənin buraxdığı dövlət qiymətli kağızları və alınmış borc gələcəkdə mütləq ödənilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirmə tam həyata keçirilmədiyini üçün dövlət istehsal vasitələrinin əsas mülkiyyətçisi hesab olunur. Bu isə ictimai istehsalın bütün mərhələlərində maliyyə resurslarının təşkili və istifadəsi ilə

əlaqədar olan maliyyə münasibətlərinin tərkibində dövlət gəlirlərinin və xərclərinin aparıcı rol oynaması ilə şərtlənir.

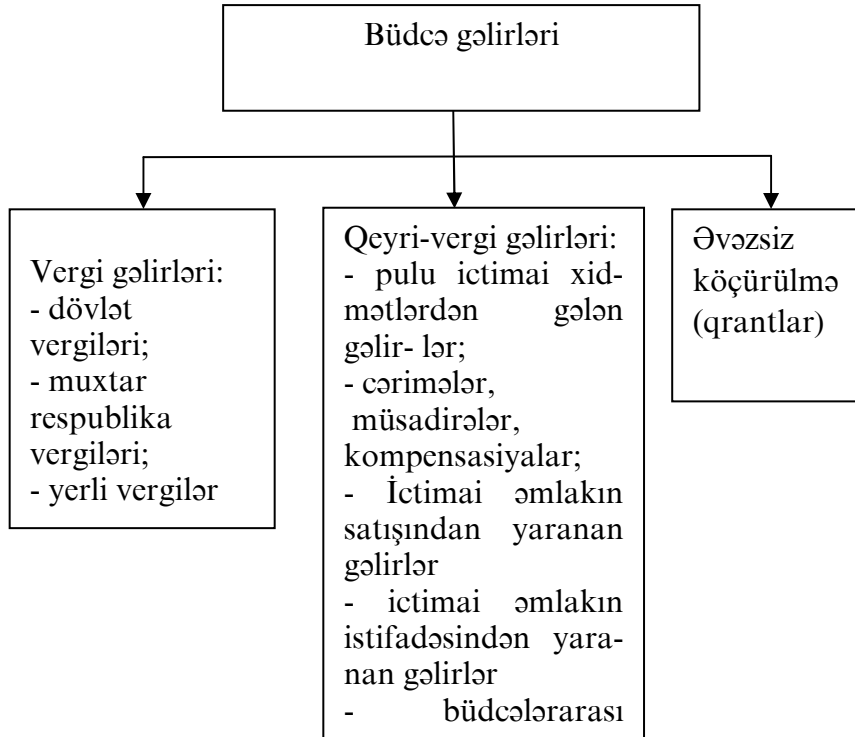
Beləliklə, dövlət gəlirləri dövlətin müəssisələrinin sərəncamında maliyyə resurslarının toplanması ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərində ifadə olunur. Bu zaman dövlətin səfərbərliyə aldığı maliyyə resursları mərkəzləşdirilmiş, müəssisələrin sərəncamında qalan hissəsi isə qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları adlanır. Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirləri əsasən vergilər, xarici iqtisadi əlaqələrdən gəlirlər və əhalinin ödəmələri, yığımları və pul gəlirləri hesabına yaradılır.

Dövlət gəlirlərinin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş hissələrə bölünməsi ümumdövlət və kollektivin mənafeələrinin ödənilməsi mənbələri arasında nisbəti göstərmək üçündür. Respublikada bu gün üçün tələbat dövlət gəlirlərinin bölüşdürülməsində optimal nisbət yaradılması və bunun hesabına müxtəlif mənafeələrin tam və dolğun şəkildə təmin olunmasından və dövlət gəlirlərinin təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin artırılmasında təsirini gücləndirməkdən ibarətdir. Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirləri içərisində əsas yeri büdcə gəlirləri tutur. Onun vəsaiti hesabına cəmiyyətin inkişafının iqtisadi və sosial məsələləri təmin edilir.

Dövlət və bələdiyyə gəlirlərinin sistemi birlikdə büdcə gəlirlərini təşkil edir. İqtisadi ədəbiyyatda müzakirə edilən kateqoriyanın daha dərinədən öyrənilməsi üçün büdcə gəlirlərini müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirmək lazımdır. Yaranma mənsəyinə görə büdcə gəlirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Vergilər
2. Qeyri-vergilər
3. Əvəzsiz köçürülmə (qrantlar)

Bunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi vermək olar (Şəkil 1.)

Şəkil 1. Yaranma mənsəyinə görə büdcə gəlirlərinin təsnifatı

Dövlət gəlirlərinin əsas hissəsinin müxtəlif səviyyəli büdcələrdə cəmləşdirilməsi vahid maliyyə siyasəti yetirməyə, mütərəqqi xalq təsərrüfatı sahələrinin tələbatlarını təxminən eyni ödəməyə imkan verir.

Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirlərinə büdcədən başqa, həmçinin dövlət büdcədən kənar fondlarının – yol fondunun, pensiya fondunun, sığorta fondunun, əhalinin məşğulluq fondunun və s. vəsaiti və aiddir. Dövlət gəlirləri anlayışının məzmununu ifadə edən pul münasibətlərinin obyektini kimi ictimai-məhsulun (milli varidatın bir hissəsinin) dəyəri çıxış edir. O, bölgünün müxtəlif maliyyə resursları fondlarını alır. Məsələn, dövlət müəssisələrində bölgü obyektini kimi məhsul satışından əldə edilən gəlir və onun əsas ünsürləri – mənfəət, sosial sığortaya ayırmalar, amortizasiya ayırmaları və s. çıxış edir.

Büdcə münasibətlərinin obyektini kimi isə mənfəət, əmək haqqı və digər vergi tutulan və büdcə gəlirlərinin mənbəyi olan tədiyyələr çıxış edə bilər. Öz növbəsində dövlət krediti münasibətlərinin obyektini müəssisə və təşkilatların müvəqqəti pul vəsaitləri və əhalinin əmanətləridir.

Dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi milli gəlirdir. Ancaq bəzi hallarda, xüsusilə müharibə, təbii fəlakət və s. hallarda dövlət gəlirlərinin mənbəyi kimi əvvəllər toplanmış milli varidat da çıxış edə bilər. Bu zaman büdcə vəsaitlərinin keçmiş ildəki qalığı, qızıl ehtiyatının satışından əldə edilən gəlir, dövlət əmlakının pulu satışı qaydasında özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlər dövlət gəlirləri kimi səfərbərliyə alın bilər. Dövlət gəlirlərinin mənbələrini iki əsas qruppa bölmək olar – daxili mənbələr və xarici mənbələr. Daxili mənbə ölkə daxilində yaradılan və dövlətin ona xas olan vəzifələrini yerinə yetirmək üçün istifadə etdiyi milli gəlir və milli varidatdır. Xarici mənbə isə dövlət borcu formasında alınan digər ölkələrin milli gəliri və yalnız xüsusi hallarda milli varidatıdır.

Dövlət gəlirlərinin tərkibi dövlətin onun üçün zəruri olan pul vəsaitlərini səfərbərliyə alması metodlarından asılıdır. Respublikanın bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət gəlirlərinin əsas səfərbərliyə alınması metodu vergilər, borclar və emissiyadır. Bu metodlar arasındakı nisbət ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlifdir və çoxsaylı amillərlə müəyyən edilir:

1. Maliyyə siyasətinin məzmunu ilə
2. Təsərrüfat konyukturasi ilə
3. Yaranmış sosial ziddiyyətlərin kəskinliyi dərəcəsi ilə və s.
4. Konkret iqtisadi və sosial situasiya ilə

Müxtəlif metodlarla toplanan bütün dövlət gəlirləri növlərinin məcmusu və onların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi dövlət gəlirləri sistemini təşkil edir. Dövlət gəlirləri sistemi təkcə dövlətin xəzinəsini doldurmaq yox, həm də iqtisadi vəzifəni yerinə yetirir. Yəni, istehsalın artımını və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin həvəsləndirilməsi, respublika ərazisində məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə təsir göstərməli və s.

Xəzinənin doldurulması (fiskal rol) vəzifəsini yerinə yetirərkən dövlət gəlirləri sistemi təsərrüfatçılığın əsas həlqəsi olan müəssisələrdə maliyyə sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxarmamalıdır. Çox təəsüf ki, 1992-ci ildən

başlayan maliyyə siyasəti yalnız dövlətin xəzinəsini doldurmaq istiqamətinə yönəldiyindən 1996-cı ilə qədər respublikanın bütün sənaye müəssisələrində maliyyə sabitliyi pozulmuş və istehsalın inkişafı deyil, onun dağılmasının qarşısının qarşısının alınması və yaxud, depressiya prosesi stimullaşdırılmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatda büdcə gəlirləri ölkənin dövlət quruluşundan asılı olaraq unitar (vahid), mərkəzi (dövlət) və yerli büdcələrin gəlirlərinə bölünürlər (15,s.71). Onu da qeyd edək ki, büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq daha dar mənaya malikdir. Belə ki, bütün səviyyəli büdcələrin maliyyə vəsaitlərindən başqa buraya büdcədən kənar fondların və bütün dövlət sektorunun vəsaitləri də daxildir. (15.s.71).

Bildiyimiz kimi dövlət büdcəsinin gəlirləri sistemi 3 qrupa bölünür: 1) Vergilər; 2) Qeyri-vergili Tədiyyələr; 3) Rüşumlar. Vergilər bazar münabətlərinə keçid dövründə həm universal, həm də başlanğıc kateqoriya kimi maliyyənin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bazar münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə məhz vergilər ümumi qarşılıqlı maliyyə əlaqələri sistemində aparıcı rol oynayır. Vergilər milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin əsas alətidir. Həm büdcə, həm də büdcədən kənar fondların təşkilində onun vasitəsilə maliyyə resurslarının əsas hissəsinin səfərbərliyə alınması təmin edilir.

Vergilərin növləri, onun tutulması mexanizmi qanunvericilik qaydasında müəyyən edilir və müvafiq dövlət orqanlarına təhkim olunur. Respublikada Dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində vergilərin xüsusi çəkisi 90%-dən çoxdur. Danılmaz faktdır ki, dövlət büdcəsinin öz rolunu yerinə yetirməsi üçün onun gəlirləri təmin edilməlidir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini vergilər təşkil etsə də, vergilərdən əlavə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin bir hissəsi dövlət sərvətlərindən istifadəyə görə alınan gəlirlər, vergiyə bənzər dövlət gəlirləri, borclanmadan gələn gəlirlər və xəzinənin imkanlarından istifadə etməklə əldə olunan gəlirlər təşkil edir (20.səh. 267). Bütövlükdə isə Azərbaycan Respublikasında büdcənin gəlirləri təsnifata uyğun olaraq 4 hissədən –

vergilərdən daxilolmalar, vergi olmayan gəlirlər, əsaslı ödənişlər və əvəzsiz olan vəsaitlər (transfərtlər) hesabına formalaşır (17,s. 133).

Vergilər və digər dövlət gəlirləri ilə dövlət büdcəsinə səfərbərliyə alınan vəsaitlər büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülərək milli iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif istiqamətlərinə yönəldilir. Büdcə xalq təsərrüfatının bütün sahələrini özü ilə əlaqəndirir. Büdcə gəlirləri məcmu milli məhsulun dəyər formasında bölüşdürülməsi nəticəsində yaradılır. Büdcə gəlirlərinin yaradılması dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün vacibdir. Büdcə gəlirləri ərazi, sahə və məqsədli təyinatı üzrə yaradılır. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirləri sisteminin əsas tərkib hissəsi olmaqla möhkəm gəlirlərə əsaslanır.

Gəlirlər sahəsində büdcə siyasəti aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir (89, s.20)

1. Gəlirlərin artım tempiyərinin müəyyən edilməsi
2. Müxtəlif gəlir növləri arasında nisbət
3. Büdcə-vergi siyasəti
4. Büdcə sisteminin həlqələri arasında gəlirlərin bölüşdürülməsi.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlətin maliyyə ehtiyatlarının təxminən 2/3 özündə birləşdirir. Büdcə gəlirlərinin əsas hissəsi müəssisə və təşkilatlardan daxil olan vergilər hesabına təşkil edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində və bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda vergi-dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsi və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi və əvəzsiz ödəniş kimi müəyyən edilmişdir. (3,s.13; 77, s.144; 31. s.9).

Müəssisəərdən daxilolmalar, cəmiyyətin xalis gəlirinin bir hissəsini təşkil edir ki, bu da maddi istehsal sahələrində yaradılan izafi məhsulun hesabına təşkil edilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq müəssisə və təşkilatların büdcə ilə əlaqələri xeyli dəyişdirilmişdir. Müəssisələrin əldə etdiyi gəlirləri müəyyən hissəsi onların öz sərəncamında saxlanılır. Bazar

iqtisadiyyatına keçid dövründə müəssisə, təşkilatlar dövlət büdcəsinə əldə etdikləri mənfəətin bir hissəsini mənfəətdən gəlir vergisi formasında ödəyirlər ki, bu da bazar iqtisadiyyatına keçməyə şərait yaradan amillərin ən real formasıdır.

Vergilər dövlətin öz xərclərini ödəmək və iqtisadi və sosial həyata müdaxiləsini təmin etmək məqsədilə hüquqi və fiziki şəxslərdən toplanan məcburi gəlirlərdir. Vergilər müəyyən iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırmağa, genişləndirməyə və ya müəyyən iqtisadi fəaliyyətin qarşısını almağa qadirdir. Vergilər milli gəlirin zorla dövlətinkiləşdirilən hissəsidir. Vergilərin qeyri-vergili tədiyyələrdən fərqi ondan ibarətdir ki, onlar tutularkən vəsait üzərində mülkiyyət forması dəyişir. Qeyri vergili tədiyyələrdə isə büdcəyə vəsait tutularkən mülkiyyət forması dəyişmir. Məsələn, dövlət tabelçiliyində olan müəssisələrdən mənfəət vergisi, yaxud ƏDV tutularkən mülkiyyət forması dəyişmir. Çünki müəssisə dövlətin olduğundan onun bütün vəsaitinə sərəncamı dövlət verir, büdcəyə köçürülən hissəyə də sərəncamı dövlət verir. Beləliklə, burada mülkiyyət forması dəyişmir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergiqoyma mexanizminin formalaşması prosesi ilə bağlı meydana çıxan spesifik problemlər vardır. Bu problemlər vergi qanunvericiliyinin qəbulundan tutmuş , vergilərin yığılmasına qədər olan bütün mərhələləri əhatə edir. Həmin problemlər, hər şeydən öncə, öz əksini vergilərin ən mühüm funksiyalarının həyata keçirilməsində tapmışdır.

Vergilərin bu funksiyalarından ən çox yığım funksiyası daha çox qabarıq nəzərə çarpır ki, bu da büdcənin doldurulması zərurətindən yaranır və buna təbii baxmaq olar. Belə ki, dövlətin iqtisadi-sosial, ictimai-siyasi, inzibati-hüquqi və s. xərclərini təmin etmək üçün həyata keçirilən bu funksiyanın reallaşdırılması öz nəticələrini istehsalın stimullaşdırılması və milli iqtisadiyyatın strukturunun sağlamlaşdırılmasını təmin edəcək tənzimləyicisi və cəmiyyətin sosial strukturunun optimal nisbətini tənzimləyəcək bölüşdürücü funksiyalarının nəticələrindən daha tez və asan biruzə verir. Lakin cəmiyyətin və dövlətin təkamülü, konkret desək milli iqtisadiyyatın

inkişafı tədricən verginin hər üç mühüm funksiyası arasındakı optimal nisbəti təmin etməyi labüd edəcəkdir. Bu müsbət hər bir funksiyanın həyata keçirilməsinin cəmiyyətin və dövlətin mənafehinin qorunmasına daha çox hansı sferalarda ehtiyac və zərurət olduğunu real şəkildə əks etdirməlidir. Bu nisbət ən yaxşı gələcəkdə həmin olunmalıdır ki, qeyri-sosial bərabərsizlik və iqtisadiyyatın qeyri-sağlam strukturu digər mühüm problemlər doğurmasın.

Son illərdə respublikamızda vergi sahəsində müəyyən islahatlar aparılır. Aparılan vergi islahatlarının ən mühüm nəticələrindən biri dövrüyyə vergisinin əvəzinə əlavə dəyər vergisinin və aksizlərin tətbiqidir. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində əlavə dəyər vergisi ən sabit və səmərəli vergi növü sayılır. Onun yığılma sistemi sadədir və inflyasiyanın təsirindən qorunmuşdur. Ödənilmə prosesinin fasiləsiz olması və onun yığımının və xidmətlərin hərəkəti zamanı bütün mərhələlərində tətbiq edilməsi ondan yayınma hallarını əngəlləmiş olur. Dövlət müəssisəsinin istənilən vergi növündən yayınmaq imkanları çox məhduddur və onlar daima nəzarət altına alınır. Lakin müxtəlif kommersiya strukturları, özəl sektorlar, firmalar, sexlər müxtəlif saxta əməliyyatlar, qeyri-leqal yollarla ucuz qiymətə xammal və yarımfabrikatlar əldə etməyə meyl edir və bu zaman istehsal etdikləri məhsulları hesabatlardan yayındırmaqla istehlakçıya daha ucuz qiymətə məhsul təklif edə bilirlər ki, nəticədə dövlət müəssisələrini rəqabətdə bir növ üstələməyə müvəffəq olurlar. Bunun üçün bu cür müəssisələrin aşkar edilməsi onların həqiqi gəlirlərinin aşkar edilməsi və vergiyə cəlb olunması zəruridir.

Respublikamızda müəssisələrdən tutulan mənfəət vergisi dünyanın qabaqcıl ölkələrindəki bu ciddi növü ilə daha çox adına görə oxşardır. Vergiqoyma bazasına görə həmin vergi əslində müəssisələrin mənfəətindən deyil, xalis gəlirindən tutulan vergidir. Azərbaycanda mənfəətə qoyulan vergi dərəcələri inkişaf etmiş ölkələrdəkindən fərqlidir. Vergi bazasının müəyyən edilməsindəki mövcud qaydalar elə vəziyyət yaradır ki, müəssisənin real mənfəətindən vergi tutumları 100%-dən artıq olur. Bunun əsas səbəbi olur ki, dünya praktikasında maya dəyərinə aid edilən bir sıra xərclər bizdə

vergiqoyma bazasına aid edilir ki, bu da daha çox əmək haqqı fonduna aid edilir. Respublika qanunvericiliyində vergiqoyulan mənfəət dedikdə əldə olunmuş gəlirlərdən məhsulun istehsalı və satışı üzrə xərcləri və satışdankənar əməliyyatlardan, gəlirlərdən uyğun xərcləri çıxdıqdan sonra hər iki gəlir növünün cəmindən alınan məbləğ nəzərdə tutulur. Vergiqoyma mexanizminə belə yanaşmaya dövlət mülkiyyəti hakim olan sistemdə və mərkəzləşdirilmiş surətdə müəyyən edilən qiymətlər şəraitində bəraət qazandırmaq olar. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlərin daima dəyişdiyi bir zamanda mənfəət maliyyə və material aktivlərinin dəyərinin artımı, ehtiyatların dəyəri və s. nəzərə alınmaqla dürüsləşdirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatında ədalət prinsipi özünü əsas etibarilə vergi mülkiyyətçilərinin gəlirindən alınan vergi faizində göstərir. Ədalətlik prinsipi tələb edir ki, vergilər əksəriyyət tərəfindən ədalətli və obyektiv şəkildə qəbul edilən ümumi qaydalara uyğun olaraq müəyyən edilsin. Bu prinsip tələb edir ki, dövlətin xidmətindən, müdafiəsindən və himayəsindən istifadə edən hər bir fiziki və hüquqi şəxs vergi ödəməlidir. Bu prinsip vergiqoymanın əsaslandırılması üçün geniş baza rolunu oynayır.

Müəyyənlik, rahatlıq və effektivliklə bərabər ədalətliliyi də demokratik dövlətin əsas prinsiplərindən biri hesab edən A.Smitin sözlərinə görə, dövlətin təbəələri hökumətin fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə vergi ödəyicilərinin iqtisadi imkanlarına mütənasib gələn, yəni cəmiyyətin dövlət quruluşu sayəsində onların aldıqları gəlirlərə mümkün qədər uyğun olan haqq verməlidirlər (100). Göründüyü kimi, A. Smit ədalətliliyin əsas əlaməti kimi mütənasib vergi ödəmə prinsipini önə çəkirdi. Lakin vergi sahəsində iqtisadi təlimin sonrakı inkişafı mütənasiblik prinsipinin bu cür sxematik təqdimatından imtina etdi (22, s.22).

Lakin müasir iqtisadi ədəbiyyatda tədiyyə qabiliyyətinə malik olma ədalətlik prinsipinin ən mühüm əlamətlərindən sayılır. Buna uyğun olaraq vergi ödəmək üçün eyni imkanlara malik olan insanlar ölçüsünə görə bərabər vergi ödəməlidir, yaxud fərqli imkanlara malik şəxslər obyektiv şəkildə fərqləndirilmiş vergi ödəməlidir. Vergi ödəmək qabiliyyətinə malik olmaq ayrı-

ayrı şəxslərin gəlirlərinin, sərvətlərinin, istehlak etdikləri mallarının həcminə ölçülən iqtisadi imkanları ilə bağlıdır. Əlbəttə, bu iqtisadi imkanların içərisində üstünlük daha çox gəlirlərə verilir. Vergi ödəyicisinin əldə etdiyi gəlir olduqca vergi dərəcəsi yüksəldikcə, ödənen verginin gəlirə olan nisbəti artırsa, demək bu vergi mütrəqqidir.

Hazırda dünyada belə fikir üstünlük təşkil edir ki, vergi ödəmə qabiliyyəti gəlir və ya istehlak səviyyədən daha sürətli tempə artır. Mütərəqqi vergiqoymanın əsaslandırılmasında geniş yayılan daha üç faktoru göstərmək olar. Səhiyyə, sosial-təminat və iqtisadi – səmərəlilik standartlarını qorumaq naminə müəyyən minimal həyat səviyyəsinin saxlanmasını təmin etmək lazımdı, gəlirin müəyyən bir hissəsinin vergi kimi tutulması yüksək gəlirli şəxslərə daha da ağırsız təsir edir və iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabərsizliyin miqyasının aşağı salınması özünü doğruldur.

Bildiyimiz ki, vergiqoymada ən mühüm prinsip amillərdən biri səmərəlilik prinsipidir. Vergiqoyma istehsal imkanlarını pisləşdirmək, stimulları zəiflətmək və resursların yerləşdirilməsi prosesini təhrif etmək və iqtisadi səmərəliliyə zərər vura bilər, yaxud ölçülüb-biçilmiş vergiqoyma şərtləri arzu olunan iqtisadi fəaliyyət növlərinin inkişafına stimula yarada bilər.

Vergilərin səmərəli olması üçün üç əsas xüsusiyyətlərin zəruriliyi mütləqdir. Bu xüsusiyyətlər vergilərin faydalılığı, vergilərin möhkəmliliyi və vergilərin elastikliyindən ibarətdir. Vergiqoymada faydalılıq verginin səmərəliliyinin artırılması, verginin yığılmasının maksimum normada həyata keçirilməsi deməkdir. Verginin faydalı olması, hər şeydən əvvəl, verginin ümumi olması ilə bağlıdır. Vergilər öz məzmununa uyğun olaraq gəlir, xərc sərvət, və s.-dən asılıdır.

Vergiqoymada sabitlik prinsipi vergi toplanması mexanizmindən dalğalanmanın qarşısının alınmasını və bu mexanizminin sabit fəaliyyətini ifadə edir. Verginin yığılması iqtisadiyyatın inkişaf, nisbətən böhranlı mərhələlərində dəyişmirsə, deməli, vergi yığılması sabitdir. Vergiqoymada səmərəliliyin başqa bir prinsipi elastiklikdir. Vergiqoymada elastiklik prinsipi

vergi faizindəki hər hansı bir artmanın həyata keçirilməsi zamanı vergi sistemində bütövlükdə baxılması və tətbiq edilən bütün vergi növlərinin dövlət büdcəsinin gəlirinə təsiri nəzərə alınmalıdır. Vergi sisteminin qiymətləndirilməsi üçün əsas şərtlərdən biri vergi daxilolmalarının məhsuldarlığıdır.

Beynəlxalq valyuta fondunun büdcə məsələləri idarəsi son illərdə eyni iqtisadi-inkışaf səviyyəsinə malik olan ölkələr üçün vergi daxilolmaları ilə ümumi daxili məhsulun nisbətində uyğunluğunu müəyyən edən metodologiya işlənilib hazırlanmışdır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri milli gəlirlə müqayisədə daha sürətlə artması halında vergi daxilolmalarının yüksək elastikliyi ilə fərqlənən vergi sistemindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Yəni burada vergi daxilolmaları yeni vergilər müəyyən edilmədən və ya mövcud vergi dərəcələri yüksəldilməyən milli gəlirin artım tempindən sürətlə artırılır. Vergilərin elastikliyinə aşağıdakı amillər təsir edir: İnkışaf edən iqtisadi sektora vergi qoyulması; gəlir və mənfəətə vergi qoyulması; mütərəqqi vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi; gəlir həcmində dəyişmədən asılı olaraq tələbatına yüksək elastiklik xas olan istehlak mallarına vergi qoyulması və s. Elastiklik iqtisadi artım baxımından da əhəmiyyətli bir faktorudur.

İqtisadi artım çox vaxt hökumətdən sosial-iqtisadi infrastruktura və onun istismarına xərclərin daim artırılmasını tələb edir və bu zaman paralel olaraq dövlət gəlirinin artımı təmin edilmədikdə belə, büdcənin formalaşması ya xarici maliyyələşmə mənbələrindən, ya da inflyasiya sürətləndirən daxili maliyyələşdirmə mənbələrindən asılı olur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, elastiklik vergi sistemi uzaq perspektivdə vergi daxilolmalarının ümumi məhsula görə xüsusi çəkisinin optimal xərcini xeyli qabaqlaya bilər.

Qərb tədqiqatçısı Kaşn Klarna görə daxilolmalarının ümumi milli məhsula görə 25 faizlik nisbəti mütləq son hədd hesab edilməlidir. Bu həddi aşan ölkə mütləq müəyyən problemlərlə qarşılaşacaq, lakin burada bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət yüksək vergilər hesabına formalaşan büdcəni daha çox hansı sahələrə-səhiyyə, təhsil, elm və s. yoxsa digər problemlərin

həllinə sərf edir. Tam və bərabər həcmdə tutulmayan vergilər büdcəyə gözlənilmədiyindən az gəlir gətirə bilər və praktikada əvvəlcədən nəzərdə tutulduğundan daha az səmərəli ola bilər. Bir qayda olaraq istehsal və satışdan dolayı vergilər tutulması, gəlir və əmlakdan birbaşa vergi tutulmasından daha asan başa gəlir.

Əksər hallarda milli istehsala və satışa gömrük rüsumları tətbiq etmək, vergi qoyma tətbiqindən asan olur. İqtisadiyyatda vergi sisteminin inkişafı bu sistemin tənzimlənməsində əsas götürüləcək digər mühüm bir prinsip meydana gətirmişdir. Bu prinsip müdaxilə prinsipidir və onunla iqtisadiyyatın normal fəaliyyətinə diqqət edilir və təmin olunur, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyətin sürətləndirilməsi və ya zəiflədilməsi işi təşkil edilir. Bu prinsip iqtisadi mənbələrin istifadə edilməsində iqtisadi siyasət vasitəsi kimi həyata keçirilir. Vergi və bütün maliyyə vasitələri kimi, iqtisadi və sosial həyata müdaxiləni həyata keçirən bir iqtisadi vasitədir. Bu vasitənin iqtisadi fəaliyyətinin müəyyən edilməsinə və dəyişdirilməsinə təsiri böyükdür.

Vergilər həm də ilk növbədə büdcənin gəlirinin mənbəyi kimi deyil, əsas etibarilə iqtisadiyyatın tənzimlənmə aləti iqtisadiyyata müdaxilə vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Vergilər vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilənin yolları çoxdur. Bunlardan ən mühümlərindən biri vergilərin artırılması və ya azaldılması yolu ilə iqtisadiyyata müdaxilə edilməsidir. Burada vergilər bütövlükdə artırılır. Bu halda iqtisadi sahədə inkişaf daha tez hiss edilir. Dolayı vergilərin azaldılmasının həyata keçirilməsi, satılan malların qiymətlərini aşağı salır. Bu hal bir tərəfdən, satışı stimullaşdırır, başqa bir tərəfdən şəxslərin gəlirlərini artırır, iqtisadiyyatda məcmu tələbin səviyyəsini yüksəldir. Buna müvafiq olaraq dolayı vergilərdə artım baş verərsə, satılan malların qiymətlərini yüksəldir və bu mallara olan tələbatı və istehlaklarını azaltmış olurlar. Müasir iqtisadiyyatda dövlətin gəlirlərini böyük ölçüdə artdığı və hətta milli məhsulun 40%-dən çoxunu əhatə etdiyi bir şəraitdə bu vergilərin təsirsiz qalması heç cür mümkün deyil. Özü də vergilər dövlət gəlirlərinin böyük bir hissəsini təşkil etdiyi halda vergilər istehsala əsas etibarilə stimullaşdırma investisiya həcmi,

istehsal maliyyəsi, məşğulluq norması və idarəetmənin texniki təşkili vasitəsilə təsir edir. Vergilərin iqtisadi stimullaşdırmaya mənfi təsir göstərməsi daha çox müzakirələrə səbəb olur. Çünki, vergilər şəxslərin əldə etdikləri ticarət gəlirlərini və əmək haqqı şəklində əldə etdikləri gəliri azaldır. Ticarət qazancı və ya əmək haqqı şəxslərin maddi maraqlarına təsir edən ən mühüm məsələdir. Əgər insanların hər şeydən öncə pul qazanmaq üçün fəaliyyət göstərdiklərini nəzərə alsaq, onda pul gəlirlərinin artmasına kömək edən hər şey insanların fəallığını artırır, əksinə pul gəlirlərini azaldan hər şey isə insanların fəallığını azaldır. Hər bir vergi sistemi tənzim olunarkən qəbul olunan əsas məqsəd vergilərin stimullaşdırmaya da biləcək mənfi təsirinin qarşısını almaqdır. Burada əsas məqsəd və diqqət stimullaşdırmaya daha səmərəli təsir edən vergi sisteminin təşkil edilməsinə yönəldilir. Vergilər investisiya qoyulmasında istifadə olunan yığımların bölgüsünü dəyişərək investisiya həcminə təsir edir. Vergi faizinin artması investisiyaya azaldıcı göstərdiyi halda vergilərin aşağı salınması investisiyaları artırır. Vergilərin istehsal məsrəflərini azaltmaqla və ya artırmaqla istehsalın ümumi həcminə çox böyük təsir göstərə bilər. İstehsalçılar satın aldıkları mallara əlavə dəyər və s. vergilər ödəyirlər. Bu vergilər istehsal maliyyəsinə və istehsal qiymətinə böyük təsir göstərir. Ona görə də istehsalçıların satın aldıkları mallar və xidmətlərdən tutulan vergilərin müəyyən dövrlərdə artırılması və ya azaldılması istehsal maliyyəsinə və istehsal qiymətinə də təsir edir.

Rüsumların digər daxilolmalardan fərqi ondan ibarətdir ki, rüsum tutularkən dövlət onun müqabilində müəyyən xidmət göstərir. Hər bir büdcə sistemi həlqəsi özünün qanunvericiliklə müəyyən olunan və «Büdcə haqqında» qanunla hər il təsbit olunan gəlir mənbələrinə malikdir. Qanunvericiliyə görə milli gəlirin və milli gəlirin və milli varidatın hansı hissəsinin büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürüləcəyi hər il büdcə haqqında qanunda elan edilməlidir.

Milli gəlirin büdcə gəlirlərinin yeganə mənbəyi olmasına baxmayaraq onun büdcəyə cəlb olunmasının forma və metodları çox müxtəlifdir. Büdcə sistemi gəlirlərinin tərkibində həm hüquqi və həm də fiziki şəxslərin bu və

ya digər büdcə həlqəsinə ödədiyi tədiyələr vardır. Bu gəlirləri aşağıdakı şərtlər daxilində təsnifləşdirmək olar:

1. Sosial-iqtisadi əlamətlərinə görə;
2. Büdcəyə köçürmə qaydalarına və şərtlərinə görə;
3. Hüquqi formalarına görə;

Sosial iqtisadi əlamətlərinə görə gəlirlər aşağıdakı növlərə bölünür:

a) müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətindən əldə etdiklərin təsərrüfat daxilolmaları;

b) xarici iqtisadi əlaqələrdən daxilolmaları;

g) aksizlər;

q) broker xidmətlərindən və müəssisələrə göstərilən digər vasitəçilik xidmətlərindən daxilolmaları;

d) rüsumlar;

e) bank və sığorta fəaliyyətindən əldə edilən gəlirdəndən daxilolmaları;

s) özəlləşdirmədən daxil olan vasaitlər;

z) vətəndaşlardan daxil olan gəlirlər;

y) sair gəlirlər (o cümlədən sıradan çıxmış əmlakın satışı, sahibsiz malların müsadirəsi və s.).

Azərbaycan Respublikasında kommertiya fəaliyyətinin güclənməsi, bura getdikcə daha çox subyektlərin cəlb edilməsi, özəlləşdirmə proqramının işlənilib hazırlanması və yerinə yetirilməsi büdcənin indiyədək mövcud olmayan yeni gəlir mənbələrinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bura broker və digər vasitəçilik xidmətlərindən gəlirləri və özəlləşən müəssisələrin satışından əldə edilən gəlirdən ayrımaları və s. aid etmək olar.

Pullu xidmətlərin sayının və xidmət şəbəkəsinin sayının artması, əmtəələrin ixracı və idxalı imkanlarının yüksəlməsi dövlət rüsumlarının və gömrük haqlarının həcmi xeyli artırmışdır. İdxal mallarının həcmi 2010-cu illə müqayisədə azalmasına baxmayaraq görülən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2012-ci il üçün müəyyən edilmiş 1,9 mlrd.

manat büdcə proqnozuna qarşı 1,1 mlrd. manat gömrük və vepgi rüsumlarının toplanıb dövlət büdcəsinə köçürülməsi təmin olunmuş, proqnoza 85,6 % əməl edilmişdir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2010-cu ildə Dövlət Gömrük Komitəsi üçün nəzərdə tutulan 1100 mln.manat illik büdcə proqnozuna qarşı 1101,7 mln.manat gömrük vergi və rüsumlarının toplanıb dövlət büdcəsinə köçürülməsi təmin olunmuş, proqnoza 100,2% əməl edilmişdir.

Son illərdə yaranan qeyri-qənaətbəxş ekoloji vəziyyət ətraf mühitin qorunmasını təbii resurslardan səmərəli və düzgün istifadə edilməsini dövlətin mühüü vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində büdcə sisteminin resurslardan gəlirləri-birinci növbədə torpaq vergisi, meşə gəlirləri, su haqqı, təbii resursların satışından daxilolmalar əsas rol oynayır.

Büdcə gəlirlərin formalaşmasında fiziki şəxslərdən tutulan vergilər də mühüm rol oynayır. 2009-cu il büdcəsində fiziki şəxslərdən gəlirlərin həcmi 581,9 mln manat olmuşdur. 2010-cu ildə isə 680 mln manat, 2012-ci ildə isə 783mln manat proqnozlaşdırıldığı halda 722,0 mln olmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, 2012-cu ildə vergi daxilolmalarının müəyyən olunmuş proqnoz göstəricisindən kənarlaşması Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində mənfəət və gəlir vergilərinin aşağı salınması, bank və sığorta təşkilatlarının 2011-2012-ci illər üzrə mənfəət vergisi ödənişindən azad edilməsi, əvvəlki vergi ilinin nəticələrinə görə yaranmış artıq ödəmələrin dövlət büdcəsindən qaytarılması, habelə 2012-ci il üzrə hesablanmış mənfəət vergisinin məbləğinin azalması və bir sıra digər obyektiv amillərlə bağlıdır.

Əhalidən tutulan vergilər içərisində əsas yeri gəlir vergisi təşkil edir. Əhalinin real gəlirlərinin azalmasına baxmayaraq gəlir vergisinin həcmi ildən-ildə artır. Son dövrlərdə əmlak vergisi, lisenziya ilə tutulan vergi, nəqliyyat vasitələrinə görə və digər tutulmalar hesabına əhalidən tutulan vergilərin xüsusi çəkisi xeyli yüksəlmişdir. Xarici ölkələrdə tətbiq edilən vərəsəlik və hədiyyə vergisinin tətbiqi üçün hazırlıq görülür. Sosial-iqtisadi xarakterinə görə büdcə sisteminin sair gəlirləri içərisində dövlət mülkiyyətində olan əmlakın istifadəsi, satışı və icarəyə verilməsindən gələn gəlirləri də göstərmək

vacibdir. Bələdiyyə mülkiyyəti mövcud olduqda onun əmlakının da satışı və icarəyə verilməsindən gəlir bu qəbildən olan tədiyyələrin tərkibinə daxil ediləcəkdir.

Köçürülmə qaydalarına və şərtlərinə görə büdcə gəlirləri təhkim olunmuş və nizamlaşdırıcı gəlirlərə, dotasiya, subvensiya və subsidiya, xüsusi və borc alınmış vəsaitlərə bölünür.

Təhkim olunmuş gəlirlər vergi və ya büdcə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Nizamlaşdırıcı gəlir dövlət hakimiyyəti və ya yerli icra hakimiyyəti tərəfindən onların büdcələri təsdiq edilərkən yuxarı büdcə həlqələrindən aşağı büdcə həlqələrinə ayırmalar şəklində verilən ödəmələrdir. Yəni nizamlaşdırıcı gəlirlər bölüşdürülən gəlirlərdir. Onların faizi büdcə haqqında göstərilir. Nizamlaşdırıcı gəlirlərin bölgüsü hər il müəyyən edilir, elə bununla da onlar təhkim olunmuş gəlirlərdən fərqlənirlər.

Nizamlaşdırıcı gəlirlərin köçürülməsi və müəyyən edilməsi üçün hüquqi əsas yuxarı səviyyəli büdcə həlqəsinin təsdiqi haqqında hüquqi aktlardır. Məsələn: Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiqi prosesində Milli Məclis tərəfindən, kənd, qəsəbə büdcələrinə ayırmalar üçün yerli büdcələrin təsdiqi prosesində yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən (icra hakimiyyəti, bələdiyyə şuraları və s.) zəruri işlər həyata keçirilir. Büdcənin gəlirləri həmçinin dotasiya və subvensiya şəklində təşkil oluna bilər. Dotasiya, subsidiya və subvensiya yuxarı büdcədən aşağı büdcə həlqəsinə maddi kömək formasında daxil olan vəsaitdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə quruculuğu haqqında qanununa əsasən təhkim olunmuş və nizamlaşdırıcı gəlirlər birlikdə büdcənin xüsusi gəlir mənbəyi hesab edilir. Ancaq bəzi hallarda xüsusi vəsait mənbələrindən, başqa borc vəsaitlərindən istifadə etməklə büdcə gəlirləri təşkil edilə bilər. Borc vəsaitlərinin xüsusi vəsaitlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, dövlət və yerli hakimiyyət orqanları bu vəsaiti büdcə xərclərinin ödənilməsinə qaytarılmaq şərti ilə xərcləyirlər. Borc vəsaitlərinə zərurət o zaman yaranır ki, büdcə

kəsinin çox olması hesabına xüsusi vəsait mənbələri büdcə xərclərini örtmək üçün kifayət etmir.

Borc vəsaitlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müvafiq ərazilərdə investisiya məqsədi üçün buraxılan və əhali arasında yayılan istiqrazlar;

2) Kommersiya banklarından və Mərkəzi Bankdan alınan qısamüddətli ssudalar (faizi və faizsiz);

3) Milli Məclisin qərarı ilə əvvəl ya Prezidentinin xüsusi forması ilə müəyyən edilən digər mənbələr (məsələn, büdcədən kənar fondlardan müvəqqəti istifadə, prezident fondundan ayırmalar edilməsi, neft şirkətinə yönəldilən bonusdan istifadə və s.).

Azərbaycan Respublikasının bazarla tənzimlənən iqtisadiyyata keçməsi ilə əlaqədar olaraq vergilərin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. Müxtəlif mülkiyyət formalarının mövcudluğu və özəl təsərrüfatlarda ümumi daxili məhsulun 85 %-nin istehsal edilməsi büdcənin əsasən vergilərə istiqamətləndirilməsini zəruri edir. 2010-cu ildə vergilərin dövlət büdcəsi gəlirlərində xüsusi çəkisi 37,6% olmuşdur.

Vergilər fiskal, iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. Dövlət hakimiyyəti orqanlarını zəruri pul vəsaitləri ilə təmin etməklə vergilər öz fiskal (xəzinədarlıq) rolunu oynayır.

Bununla birlikdə vergilərin hesablanması mexanizmi, tətbiq edilən vergi güzəştləri ictimai istehsalın inkişafına, onun sahələrinin və ərazi strukturlarının təkmilləşdirilməsinə, yeni infrastrukturun yaradılmasına müsbət təsir göstərə bilər.

Nəhayət, vergilər vasitəsilə çox mühüm sosial problemlər həll edilir: əhəlinin ayrı-ayrı sosial qruplarının gəliri nizamlaşdırılır; yoxsulluğun son həddindən aşağı səviyyədə olan şəxslər vergidən azad olunur; demoqrafiya siyasətinin tələblərinə uyğun olaraq vergidə güzəştlər verilir və s.

1.3. Gömrük vergi və rüsumlarının generasiyası. Yığının konseptual əsasları.

Gömrük ödənişlərinin müəyyən olunması, hesablanaraq büdcəyə ödənilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinə, “Gömrük tarifi” haqqında Azərbaycan Respublikası qanununa, gömrük ödənişlərinin hesablanması və ödənilməsini tənzimləyən digər qanunvericilik aktlarına əsasən həyata keçirilir ki, bu da xarici iqtisadi əməliyyatlarda, o cümlədən xarici ticarətdə tarif tənzimlənməsi vasitəsi kimi tətbiq edilir. Ümumiyyətlə, nəzəri baxımdan “xarici ticarət əməliyyat-larının tarif tənzimlənməsi” anlayışına münasibətdə tədqiqatçılar müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar.

Bütün dünyada iqtisadçıların belə bir vahid fikri var: gömrük işində tarif tənzimlənmələri dedikdə dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrə qiymətəmələgətirmə mexanizmi vasitəsilə təsir göstərən tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur. Gömrük ödənişlərinin də hamısı qiymətəmələgətirmə mexanizmi vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Bu isə gömrük ödənişləri sisteminin tarif tənzimlənməsi məfhumu ilə ifadə olunmasını əsaslandırır. Bu baxımdan tarif tənzimlənməsi dedikdə sırf gömrük ödənişləri vasitəsilə tənzimləmə başa düşülməlidir. Buna görə də gömrük ödənişləri sisteminin xüsusiyyətlərinin araşdırılması zəruridir.

Respublikamızda malların və nəqliyyat vasitələrinin idxal-ixracı zamanı tutulan gömrük ödənişləri, onların növləri, hesablanması və ödənilməsi qaydaları, ödənişlərdən gömrük və tarif güzəştlərinin verilməsi və onlardan istifadə olunması və s. müvafiq məsələlər mühüm qanunvericilik aktları ilə rəqlamentləşdirilir.

Gömrük ödənişlərinin tutulması mexanizminin şərhı həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən çox əhəmiyyətli bir məsələdir. Çünki dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşması, ölkədə olan yerli istehsalçıların xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunması, habelə digər strateji məqsədlərə nail olunması gömrük ödənişlərinin hesablanması və ödənilməsi mexanizmində istifadə olunan vasitələrdən birbaşa asılıdır.

Gömrük Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hallar da aşağıdakı gömrük ödənişləri alınır :

- ✓ gömrük rüsumu;
- ✓ əlavə dəyər vergisi ;
- ✓ aksizlər;
- ✓ yol vergisi;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən lisenziyaların verilməsi və lisenziyaların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə dövlət rüsumu;
- ✓ gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yığımlar;
- ✓ gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları;
- ✓ malların saxlancına görə gömrük yığımları;
- ✓ malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yığımları;
- ✓ məlumatlandırma və məsləhətverməyə görə haqq;
- ✓ ilkin qərarların qəbuluna görə haqq;
- ✓ gömrük auksionlarında iştirak etməyə görə haqq;
- ✓ beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirən xarici ölkələrin nəqliyyat vasitələrinə sərhəddə "İcazə" blanklarının verilməsinə görə dövlət rüsumu;
- ✓ digər gömrük ödənişləri.

Yuxarıda göstərilən gömrük ödənişləri gömrük sərhədindən keçən bütün hüquqi, o cümlədən də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən alınır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq gömrük ödənişlərinin ödəyiciləri bilavasitə deklarant və ya digər şəxslər ola bilərlər. Həmçinin gömrük ödənişlərinin ödənilməsinə dövlət tərəfindən sərt müəyyən edilmiş xüsusi hallar istisna olmaqla bu məsələni maraqlı olan bütün şəxslər həyata keçirə bilər. Belə şəxs qismində çıxış etmək üçün müəyyən edilən əsas tələb şəxsin hüquqi fəaliyyət və ödəniş qabiliyyətli olmasıdır. Bu tələblərə uyğun gəlməyən şəxsin ödənişi həyata keçirməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır. Şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli olmasına qoyulan bu tələblər gömrük işi sahəsində mövcud olan bütün münasibətlər üçün eyni qüvvəli hesab olunur. Çünki, gömrük işi

sahəsindəki münasibətlər hüquqi münasibətlər hesab edilir və milli qanunvericiliyə görə hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər hüquqi münasibətlərdə tam hüquqlu tərəf kimi çıxış edə bilməzlər. Onu da qeyd edək ki, beynəlxalq təcrübədə gömrük ödənişlərinin hamısı tarif tənzimlənməsi alətinin elementləri hesab edirlər. Buna görə də gömrük tarifi gömrük ödənişlərinin ümumi ifadə forması kimi başa düşülməlidir və xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi dedikdə bütün gömrük ödənişləri ilə tənzimlənmə nəzərdə tutulmalıdır.

Dövlət rüsumları. “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununda göstərilir ki, dövlət rüsumu dövlət orqanları tərəfindən hakimiyyət səlahiyyətlərinin icrası zamanı göstərilən və hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb olan xidmətlərə və hüquqi hərəkətlərə görə ödənilən haqdır (ödənişdir). Qanunda dövlət rüsumunun tutulduğu hallar və hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb olan xidmətlərə və hüquqi hərəkətlərə görə ödənilən dövlət rüsumunun dərəcələri və ödənilməsi xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Gömrük brokeri fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, gömrük anbarlarının, müvəqqəti saxlanma anbarlarının, sərbəst anbarların təsis edilməsi üçün Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinə görə dövlət rüsumu ödənilir.

Beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirən xarici ölkələrin nəqliyyat vasitələrinə sərhəddə “İcazə” blankları gömrük orqanları tərəfindən verilir. Beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirən xarici ölkələrin nəqliyyat vasitələrindən tutulan rüsumun məbləği «Dövlət rüsumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir.

Gömrük rüsumları. Gömrük rüsumunun miqdarı malın qiymətinə tətbiq olunan gömrük tarifi ilə müəyyən olunur. Bu rüsumun vasitəsi ilə dövlət ixrac və idxal əməliyyatlarına, ölkəyə gətirilən və ölkədən çıxarılan əmlaka nəzarət edə bilər. Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallar üçün “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq gömrük rüsumu ödənilir. Qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla gömrük rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən mal keçirən

hüquqi və fiziki şəxslərdən, sövdələşmə növlərindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz.

İdxal-ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən, Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün idxal və ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikası tərəfindən tarif imtiyazları verildiyi hallar istisna olmaqla, əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Azərbaycan Respublikasında advalor, spesifik, kombinə edilmiş gömrük rüsumları tətbiq edilir. Malların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi mallara mövsümi rüsumlar tətbiq oluna bilər. Bu halda Gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş Gömrük rüsumları dərəcələri tətbiq olunmur. Mövsümi rüsumların qüvvədə olduğu müddət ildə altı aydan çox ola bilməz. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən mallara müvəqqəti olaraq xüsusi növ rüsumlar (xüsusi rüsumlar, antidempinq rüsumları, kompensasiya rüsumları) tətbiq oluna bilər. Xüsusi növ rüsumların tətbiqindən əvvəl Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət idarəetmə orqanlarının təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq on gün müddətində təhqiqat aparılır. Təhqiqat zamanı çıxarılan qərarlar kəmiyyətə müəyyən edilmiş məlumatlara əsaslanmalıdır. Hər bir xüsusi hal üçün aparılan təhqiqatın nəticələrinə görə rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir və onların dərəcələri təhqiqatın müəyyən etdiyi qiymətlərin dempinq azaldılmasının, subsidiyanın və aşkar edilmiş ziyanın məbləğinə mütənasib olmalıdır.

Mallar üzrə tarif güzəştləri (tarif preferensiyaları) qanunla müəyyən olunur və onun tətbiqi qanunla müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, fərdi xarakter daşıya bilməz. Gömrük güzəştləri, nəzərdə tutulmuş gömrük güzəştlərinin

verilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Əgər Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində qanundan fərqli başqa normalar müəyyən edilmişsə, bu zaman beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan normalar tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 12 aprel tarixli 80 nömrəli qərarının əlavəsi olan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 22 dekabr tarixli 161 nömrəli qərarı ilə (“Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallar üzrə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri»ndə dəyişiklik edilməsi barədə”) müəyyən edilmişdir. Fiziki şəxslər tərəfindən istehsal və kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 31 may tarixli, 105 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Gömrük rüsumunun hesablanması üçün “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq müəyyən edilən malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri əsas götürülür.

Gömrük rüsumlarının əsas əlamətləri. Gömrük rüsumlarına eyni zamanda həm iqtisadi, həm təsərrüfat və həm də siyasi kateqoriya kimi baxmaq lazımdır. İqtisadi və siyasi elmlərin inkişafı rüsumların mahiyyətini izah etmək üçün yeni imkanlar açır. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, büdcəyə daxilolmalar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür adlandırılmışdır. Qeyd edildiyi kimi gömrük rüsumları pul vəsaitlərinin büdcəyə toplanmasının ilk forması deyildir. Gömrük ödənişləri hesab edilən vergi, rüsum, yığım, haqq və digər ödənişləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. İqtisadi nöqtəyindən baxdıqda vergiləri, rüsum və digər ödənişlərdən fərqləndirmək olduqca mürəkkəbdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, gömrük rüsumlarına yalnız iqtisadi deyil, həm də hüquqi məna kəsb edən kateqoriya kimi baxmaq lazımdır. Gömrük münasibətləri, o cümlədən rüsumların tutulması gömrük qanunvericiliyi ilə nizamlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi, rüsum, yığım və digər ödəniş anlayışları arasında nəzəri xarakterli fərqlər mövcuddur. Vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir. Fikrimizcə, birmənalı olaraq gömrük rüsumları da bu kateqoriyaya daxil olmaqla, həmin əlamətləri özündə ehtiva edir. Gömrük rüsumları dolayı vergi növü kimi idxal və ixrac edilən istehlak mallarının və istehsal vasitələrinin qiymətinə edilən özünəməxsus əlavədir.

Dövlət rüsumları, yığım, haqq və digər ödənişlər isə dövlət və yerli orqanlar tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş xidmətlərin göstərilməsi və ya müəyyən hüquqların verilməsi müqabilində tutulur. Onların tutulmasında əsas məqsəd dövlət orqanlarının bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirərkən çəkdiqləri xərclərin ödənilməsidir. Gömrük rüsumlarını digər gömrük ödənişlərdən fərqləndirmək üçün onlara xas olan əsas əlamətləri qeyd etmək lazımdır.

Gömrük rüsumunun birinci əlaməti onun subyektin gəlirinin bir hissəsini dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirməsidir. Yəni, rüsum ödənilən zaman mülkiyyətçinin gəlirinin müəyyən hissəsi dövlətin mülkiyyətinə keçir.

Gömrük rüsumunun ikinci əlaməti onun təyin edilməsi və tətbiq olunmasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmasıdır.

Gömrük rüsumunun əlamətlərindən biri də onun vacibliyidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq idxal-ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən hər bir şəxs müəyyən şərtlər daxilində rüsumu ödəməyə borcludur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsinin I hissəsinə əsasən qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir kəsin borcudur. Burada başqa dövlət ödənişləri dedikdə gömrük rüsumlarının da nəzərdə tutulması birmənalıdır. Gömrük rüsumlarının dördüncü əlaməti onların məcburi xarakter daşması, beşinci əlaməti onların pul formasında ödənilməsidir.

Gömrük rüsumlarının altıncı əlaməti onların əvəzsiz xarakter daşmasıdır. Rüsum şəklində dövlət büdcəsinə ödədiyi pulun müqabilində ödəyici bilavasitə heç nə almır, yəni rüsumun ödənilməsi öhdəliyi birtərəfli xarakter daşıyır. Dövlət

gömrük rüsumlarını yığarkən, yığılan bu rüsumların müqabilində öz üzərinə ödəyici qarşısında heç bir öhdəlik götürmür. Eyni zamanda, rüsumları ödəməklə ödəyici hər hansı bir əlavə səlahiyyət əldə etmir.

Gömrük rüsumlarının yeddinci əlaməti onların abstrakt ödəniş olmasıdır. Rüsumlar büdcəyə ödənilərkən məqsədli təyinat daşımirlar, yəni onların konkret olaraq hansı dövlət xərclərinin ödənilməsi üçün köçürüldüyü göstərilmir. Dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlər dövlətin bütün ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulur.

Əlavə dəyər vergisi. Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan mallara əlavə dəyər vergisinin tətbiqi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun həyata keçirilir. Əlavə dəyər vergisinin hesablanması üçün malın gömrük dəyərinin və gömrük rüsumunun cəmi, aksizə düşən mallar üçün isə həmçinin aksiz məbləğinin cəmi əsas götürülür. Gömrük sərhədindən keçirilən mallara ƏDV aşağıdakı qaydada hesablanır:

İdxal gömrük rüsumlarına cəlb edilən və aksizə cəlb edilməyən mallara münasibətdə əlavə dəyər vergisi aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$M = (GD+GR) \times D/100$$

Burada:

M - əlavə dəyər vergisinin məbləği;

GD - gətirilən malın gömrük dəyəri;

GR - mala hesablanmış idxal gömrük rüsumunun məbləği;

D - əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi.

İdxal gömrük rüsumlarına və aksizə cəlb olunan mallar üçün ƏDV aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$M = (GD + GR + A) \times D/100$$

Burada:

M - əlavə dəyər vergisinin məbləği;

GD - gətirilən malın gömrük dəyəri;

GR - mala hesablanmış gömrük rüsumunun məbləği;

A - mala hesablanmış aksizin məbləği;

D -əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi.

Aksizlər. Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan mallara aksizlərin tətbiqi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun həyata keçirilir. Aksizli malların siyahısı və vergi dərəcələri Vergi Məcəlləsinin 190-cı maddəsində verilmişdir.

Yol vergisi. Xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrindən yol vergisinin tutulması həmin avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman Gömrük Məcəlləsinə və vergi qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirilir. Yol vergisi xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman gömrük orqanları tərəfindən tutulur və bir bank günü ərzində dövlət büdcəsinə keçirilir.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları. Mal qismində Azərbaycan Respublikası gömrük sərhədindən keçirilən nəqliyyat vasitələri də daxil olmaqla malların, o cümlədən müşayiət olunmayan baqajda, beynəlxalq poçt göndərişlərində keçirilən kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların və yüklərin, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş miqdarda gömrük yığımları alınır.

Malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının iş vaxtından kənar vaxtda və müəyyən edilmiş yerdən kənarında gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları iki qat miqdarda alınır.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları mal və sənədlər gömrük rəsmiləşdirilməsinə təqdim olunana qədər və ya təqdim olunan vaxt həyata keçirilir.

Gömrük Məcəlləsinə əsasən gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün yığımların miqdarını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müəyyənləşdirir.

Digər gömrük ödənişləri. Gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə, malların saxlancına, malların gömrük müşayiətinə, məlumatlandırma və

məsləhət verməyə, ilkin qərarların qəbuluna, gömrük auksionlarında iştirak etməyə görə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada gömrük ödənişləri alınır.

Gömrük yığımları öz təbiətləri etibarı ilə vergi deyildir. Onlar məhz bu xüsusiyyətlərinə görə ƏDV-dən, aksizlərdən və gömrük rüsumlarından fərqlənirlər.

Çünki vergi əvəzsiz ödənişdir, amma gömrük yığımları gömrük orqanlarının göstərdikləri xidmət müqabilində alınır. Bundan başqa gömrük yığımlarının digər bir xüsusiyyəti onların toplanaraq dövlət büdcəsinə deyil, gömrük orqanlarının büdcədənkənar fonduna köçürülməsidir. Büdcədənkənar yığım fonduna köçürülən gömrük yığımları gömrük orqanlarının madditexniki bazasının daha da gücləndirilməsi, gömrük əməkdaşlarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və s. məqsədlər üçün istifadə olunur.

Gömrük yığımlarının daha bir fərqləndirici xüsusiyyəti kimi onların ödənilməsi üçün müddət verilməsinə və uzadılmasına yol verilməməsidir. Belə ki, növündən asılı olmayaraq istənilən gömrük yığımlarının gömrük bəyannaməsinin qəbul edilməsindən əvvəl və ya onunla eyni zamanda ödənilməsi öhdəliyi məcburidir.

Bütün gömrük rejimlərində gömrük yığımlarının miqdarı gömrük işini aparan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən birtərəfli və inzibati qaydada müəyyən edilir. Lakin xüsusi şərt olaraq gömrük anbarlarında və sahibi elə gömrük orqanlarının özləri olan müvəqqəti saxlanc anbarlarında malların və nəqliyyat vasitələrinin saxlancına görə, malların gömrük müşayiətinə görə və s. göstərilən xidmətlərin orta dəyərindən asılı olaraq Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla Dövlət Gömrük Komitəsinin müəyyən etdiyi miqdarda gömrük yığımları alınır.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI .

2.1.Yeni iqtisadi şəraitdə dövlət büdcəsi sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri və inkişaf meylləri

Son illər Azərbaycanda aparılan uzunmüddətli uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində Respublikamızda sürətli və dayanıqlı iqtisadi inkişaf təmin olunmuş, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadi inteqrasiyasında böyük irəliləyişlər əldə edilmiş, ölkəmiz regiondakı beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsində aparıcı dövlətə çevrilmişdir.

2008-ci ildə dünyanın əsas maliyyə mərkəzlərində başlayan böhranın dalğası Azərbaycanın aid olduğu bölgədəki ölkələri də sarsıdaraq həmin dövlətlərdə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə, ÜDM-un həcmnin və gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarmış, investisiya qoyuluşları və kreditlərin cəlb edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Odur ki, belə bir şəraitdə böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına onun dövlət büdcəsi sisteminə təsirinin qiymətləndirilməsi aktual xarakter daşıyır. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhran Azərbaycandan da yan keçməyərək, iqtisadiyyatımızın bəzi sahələrinə öz təsirini göstərmişdir. Əlverişsiz xarici mühit amilərinə baxmayaraq, Respublika hökuməti maliyyə böhranının mənfi fəsadlarını qismən də olsa dəf etməyə nail olmuşdur.2009-cu ildən başlayaraq dünya bazarında neftin və digər xammal növlərinin, o cümlədən metalın qiymətinin yüksəlməsi ixrac gəlirlərinin artmasına və nəticədə regional bazarda tələbin böyüməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da Azərbaycanda xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının 2012-cu il icmal büdcənin gəlirləri 22,1 mlrd. manat icra olunmuşdur ki, bu da 2006-cı illə müqayisədə 4,5 dəfə çoxdur (Cədvəl 2.1.).Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, ölkə üzrə icmal büdcənin xərcləri 2012-ci ildə 19,8 mlrd. manat icra olunmuşdur ki, bu da 2006-cı illə müqayisədə 4,2 dəfə çox olmuşdur.İcmal büdcənin artıqlığı

(profisiti) təhlil olunan dövrdə 18,5 dəfə artaraq, 2006-cı ildəki 124,8 mln. manatdan 2012-ci ildə 2312,5 mln manata yüksəlmişdir.

Cədvəl 2.1

Azərbaycan Respublikasının 2006-2012-ci illərdə icmal büdcəsinin əsas göstəricilərinin inkişaf dinamikası (mln manatla)

		İLLƏR					2012-ci il 2006-cı ilə nis. %-lə	2012-ci il 2010-cu ilə nis. %-lə
		2006	2008	2010	2011	2012		
I	İcmal büdcənin gəlirləri	4866,7	19519,8	19334,0	23225,7	22066,0	453,4	114,1
II	İcmal büdcənin xərcləri	4741,9	12517,9	13528,0	17540,7	19753,5	416,6	146,0
III	İcmal büdcənin artıqlığı (profisit), kəsiri	124,8	7001,9	5806,0	5685,0	2312,5	18,5 dəfə	39,8
IV	Dövlət Neft Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadan icmal büdcənin kəsiri	-861,1	-4862,7	-7282,5	-9943,4	- 11352,6	13,2 dəfə	155,9

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

AR DSK-nın məlumatlarına görə, ölkə üzrə 2012-ci il icmal büdcəsinin gəlirləri 22,1 mlrd. manat və ya 101,0 % icra olunmuşdur ki, bu da 2009-cu ilə nisbətən 2732,3 mln. manat və ya 14,1% çoxdur. İcmal büdcənin xərcləri isə 19,8 mlrd manat və ya 94,5% icra edilməklə, 2010-cu ilə nisbətən 6225,5 mln. manat və ya 12,0% çox olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, dövlət büdcəsinə daxilolmaların həcmi 2012-ci ildə 17,3 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2003-cü illə müqayisədə 14,2 dəfə çoxdur (Cədvəl 2.2.).

Statsitik məlumatların təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında başlıca rol Dövlət Neft Fonduna və Vergilər Nazirliyinə məxsusdur. 2012-ci ildə Dövlət Neft Fondundan büdcəyə tələb olunan məbləğdə, yəni 9905,0 mln manat 2013-cü ildə 11350,0 manat vəsait daxil olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, Vergilər Nazirliyinin xətti ilə yığılan vergilərin həcmi 2012-ci ildə 6025,5 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2003-cü illə müqayisədə 7,4 dəfə çoxdur.

Təhlil olunan dövrdə Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən büdcə daxilolmalarının həcmi 5,7 dəfə artmaqla, 2003-cü ildəki 212,2 mln manatdan 2012-ci ildə 1208,3 mln. manata yüksəlmişdir. Onu da qeyd edək ki, 2002-ci ildən sonra büdcə gəlirlərində vergi ödənişlərinin payının kəskin aşağı düşməsi nəticəsində (10 faiz bəndi) 2003-cü ildən başlayaraq büdcəyə Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların artması ilə bağlıdır. Belə ki, bu göstərici əgər 2003-cü ildə 100 mln. manat təşkil edirdisə, 2012-ci ildə bu göstərici 99,1 dəfə artaraq 9905,0 mln. manata çatmışdır. 2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri 19159,0 mln. manat, xərcləri isə 19850,0 mln manat təşkil edir. 2013-cü ildə büdcənin gəlirləri 2011-ci ilə nisbətən 22,0%, 2012-ci ilə nisbətən 10,9%, büdcənin xərcləri isə müvafiq olaraq 28,9% və 16,0% artmışdır. Dövlət büdcəsinin kəsiri 691 mln manat məbləğində müəyyən edilmişdir ki, bunun da ÜDM-ə nisbəti 1,1% təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, son illərdə dövlət büdcəsinin kəsiri Avropa Birliyi ölkələri üçün müəyyən olunmuş 3%-lik normadan yüksək olmamışdır. Eyni zamanda, 2013-cü ildə büdcə kəsirinin əvvəlki illərdən fərqli olaraq inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu mənbələrə özəlləşdirmədən, daxili və xarici borclanmadan daxilolmalar və 2012-ci il 1 yanvar tarixinə dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabının qalığı aiddir.

2013-cü il dövlət büdcəsi gəlirlərinin 7149,0 mln. manatı vergilərdən daxilolmalar hesabına, 11350,0 manatı Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri hesabına, qalan hissəsi isə digər mənbələrdən təmin olunması üzrə planlaşdırılır. 2014-cü ildə isə dövlət büdcəsi gəlirləri 18384.0 mln man təsdiqləndiyi halda bu məbləğin 9337,0 mln manatı Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar hesabına formalaşması planlaşdırılır. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı azalmışdır. Belə ki, əgər 2009-cu ildə bu göstərici 49,7%-ə bərabər idisə, 2010-cu ildə bu göstərici 47,5 %-ə, 2012-ci ildə isə 42%-ə enmiş, 2013-cü ildə isə 37,3 %-ə bərabər olmuş, 2014-cü ildə isə 33,4%-ə enməsi proqnozlaşdırılır.

Cədvəl 2.2

2003-2012-ci illərdə büdcə daxilolmalarının, onu təmin edən orqanlar üzrə inkişaf dinamikası (mln.manat)

Büdcə daxilolmalarını təmin edən orqanlar	İllər					2012-ci il 2003-cü ilə nisbəti %-lə
	2003	2006	2010	2011	2012	
Gəlirlərin cəmi O cümlədən	1220,8	3868,8	11402,4	15700,7	17281,6	14,2 dəfə
1.Vergilər Nazirliyi	817,9	2664,7	4292,8	5471,9	6025,5	7,4 dəfə
2.Dövlət Gömrük Komitəsi	212,2	516,0	1101,7	1141,5	1208,3	5,7 dəfə
3.Əmlak məsələləri Dövlət Komitəsi	2,5	2,9	5,4	5,1	5,2	2,1 dəfə
4.Dövlət Neft Fondu	100,0	585,0	5915,0	9000	9905,0	99,1 dəfə
5.Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşki - latların büdcədən- kənar daxilolmaları	59,5	66,0	-	-	-	-
6.Sair	28,7	34,2	87,5	82,2	121,2	4,2 dəfə

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib.

Bütün bunların nəticəsində büdcə daxilolmalarında onu təmin edən orqanlar üzrə strukturunda xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, büdcə

gəlirlərinin strukturunda Vergilər Nazirliyinin xüsusi çəkisi 2003-cü ildəki 67,0 %-dən 2012-ci ildə 34,9 %-ə, Dövlət Gömrük Komitəsinin payı müvafiq olaraq 17,4 %-dən 7,0 %-ə enmiş, bunun müqabilində isə Dövlət Neft Fondunun payı müvafiq surətdə 8,2 %-dən 57,3%-ə yüksəlmişdir. (Cədvəl 2.3.)

Cədvəl 2.3.

2003 – 2012-ci illərdə büdcə daxilolmalarının, onu təmin edən orqanlar üzrə strukturunu

Büdcə daxilolmalarını təmin edən orqanlar	İ L L Ə R						
	2003	2006	2007	2009	2010	2011	2012
Gəlirlərin cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:							
1.Vergilər Nazirliyi	67,0	68,9	75,1	39,8	37,7	34,8	34,9
2.Dövlət Gömrük Komitəsi	17,4	13,3	12,8	10,8	9,7	7,3	7,0
3.Əmlak Məsələləri dövlət Komitəsi	0,2	0,1	0,1	0,1	0,4	0,03	0,03
4.Dövlət Neft Fondu	8,2	15,1	9,7	47,6	51,9	57,3	57,5
5.Dövlət büdcəsindən maliyyələşən Təşkilatların büdcədən kənar daxilolmalar	4,9	1,7	1,4	0,9	--	--	--
6.Sair	2,3	0,9	0,9	0,8	0,6	0,5	0,7

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib.

Təhlil göstərir ki, ümumi iqtisadi inkişafa uyğun olaraq büdcə gəlirlərinin artımı baş verir. Büdcə gəlirlərinin strukturunda əsaslı dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan ilk növbədə, ümumi gəlirlər sırasında qeyri-vergi dövlət gəlirlərinin payının artması meylinin bərpa olunması qeyd edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə xərclərinin planlaşdırılmasında nəzərə çarpan mühüm cəhətlərdən biri əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatının gücləndirilməsi meylinin davam etdirilməsidir. Hesab edirik ki, müvafiq xərclərin həcmnin, pensiyanın baza hissəsinin, ehtiyac meyarının və s. bu kimi sosial normativlərin yaşayış minimumu səviyyəsinə hədəfləndirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini davam etdirəcəkdir.

Bununla yanaşı, dövlət büdcəsi xərclərinin son illərdə olduğu kimi artımla planlaşdırılması hökumətin sürətli inkişaf şəraitində iqtisadiyyatda inflasiya təzyiqinin yumşaldılması və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi məqsədlərinə yönəldilmiş müsbət yanaşması kimi dəyərləndirilməlidir. Onu da qeyd edək ki, neft gəlirlərindən büdcə məqsədlərinə istifadə olunmasında sistemliyin gücləndirilməsi üçün Dövlət Neft Fondundan transferin həcmi artırılmışdır. Gələcəkdə də böyük neft gəlirinin aktiv təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilməsinin sürətlənməsinin davam edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Dövlət Neft Fondu vəsaitlərinin son bir neçə ildə dövlət büdcəsinə fəal transfer dövründə belə, Fondun məcmu vəsaitləri ildən-ilə artır. Daha doğrusu, mühüm strateji məqsədlərə xidmət edən dövlət büdcəsinə vəsaitlərin yönəldilməsi özlüyündə düşünülmüş doğru addımdır. Odur ki, bunu heç bir halda gələcək nəsillərin payına müdaxilə kimi qiymətləndirmək olmaz. Ona görə ki, Neft Fondunun və dövlət büdcəsinin həmin vəsaitləri cari xərclərə yox, əsasən strateji layihələrin reallaşdırılmasına yönəldilir.

Hesablamalar göstərir ki, son illərdə gəlirlərin yenidən bölgüsü mexanizmi kimi dövlət büdcəsinin milli iqtisadiyyatda rolu da yüksəlmişdir. Büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 2003-cü ildəki 17,1%-dən 2009-cu ildə 29,9%-ə, 2010-cu ildə 27,4%-ə çatmış, 2012-ci ildə 32,0 %, 2013-cü ildə 39% olması proqnozlaşdırılmışdır.

2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri 19159 mln. manat, xərcləri isə 19850 mln manat təşkil edir. 2013-ci ildə büdcənin gəlirləri 2011-ci ilə nisbətən 22,0%, 2012-ci ilə nisbətən 10,9 %, büdcənin xərcləri isə müvafiq olaraq 28,9% və 16,0% artmışdır. Dövlət büdcəsinin kəsiri 691 mln manat məbləğində müəyyən edilmişdir ki, bunun da ÜDM-ə nisbəti 1,1% təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, son illərdə dövlət büdcəsinin kəsiri Avropa Birliyi ölkələri üçün müəyyən olunmuş 3%-lik normadan yüksək olmamışdır. Eyni zamanda, 2013-ci ildə büdcə kəsirinin əvvəlki illərdən fərqli olaraq inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu mənbələrə özəlləşdirmədən, daxili və xarici borclanmadan daxilolmalar və 2012-ci ilin

1 yanvar tarixinə dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabının qalığı aiddir.

2013-cü il dövlət büdcəsi gəlirlərinin 7149 mln. manatı vergilərdən daxilolmalar hesabına, 11350 manatı Neft Fondunun vəsaitləri hesabına, qalan hissəsi isə digər mənbələrdən təmin olunması üzrə planlaşdırılır. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı azalmışdır. Belə ki, əgər 2009-cu ildə bu göstərici 49,7%-ə bərabər idisə, 2010-cu ildə bu göstərici 47,5 %-ə , 2012-ci ildə isə 42%-ə enmiş 2013-cü ildə isə 37,3%-ə bərabər olacağı proqnozlaşdırılır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, vergi gəlirlərinin gözlənilən nisbi azalması artıq gələn ildə qeyri-neft sektorunun vergi gəlirlərinin artmasına mane olmayacaqdır.

Son illərdə neft gəlirlərinin artması və bu gəlirlərin bir hissəsinin ölkənin inkişafına yönəldilməsi büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində yaranan neft gəlirləri büdcə gəlirlərinin artırılmasının əsas mənbələrindən biri kimi hələ uzun müddət qalacaqdır .Son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə dövlət büdcəsi hesabına əhalinin təhsil, səhiyyə və mədəni xidmətlərə tələbatların ödənilməsi, pensiya və sosial təminat səviyyəsinin artırılması nəzərdə tutulur.

Ölkə iqtisadiyyatın müasir inkişaf xüsusiyyətləri sırasında mühüm məqamlardan biri son illərdə dövlətin düşünülmüş şəkildə iqtisadiyyatın idarə edilməsində rolunun əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi hesab edilə bilər. Bu isə özünü, ilk növbədə, dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə olunması prosesində göstərir.

Danılmaz faktdır ki, son illərdə ölkəmizdə dövlət büdcəsinin cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafında rolu xeyli artmışdır. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyildiyi kimi, dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və

istifadəsini təmin etməkdir. Bunun üçün dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə olunmasına məsuliyyətlə yanaşmağı, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə təkmil mexanizmlərin mövcudluğu tələb edilir. Ölkə qanunvericiliyinə görə, həm cari, həm də əsaslı xərclərin həcmi və istiqamətlərinin əsaslandırılması və razılaşdırılması prosesi büdcənin səmərəli tərtibinə əsas yaradır. Məhz bu baxımdan, 2013-ci ilin dövlət büdcəsi ölkənin iqtisadi kursuna, ortamüddətli maliyyə siyasətinə, iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarına və müvafiq dövlət proqramlarına uyğun hazırlanmışdır. Öncəki illərin proqnozlarını təhlil etmək üçün aşağıdakı göstəricilərə diqqət edək;

Prof. Ş.H.Hacıyev 2011-ci ildə Respublikada gözlənilən makroiqtisadi şəraiti aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir (21):

1. Davamlı və dayanıqlı makroiqtisadi tarazlığın sabitliyi meyarlarına cavab verən iqtisadi inkişaf kursu qarşıdakı ildə qorunacaqdır. Bu kurs iqtisadi sistemimizin modernləşdirilməsini, onun strukturunun diversifikasiyasını, iri infrastruktur layihələrinin reallaşdırılmasını, enerji və ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsini, ölkənin hərbi qübrətinin yüksəlməsini, sosial sferanın maddi təminatının artırılmasını və s. kimi əlamətlərlə yanaşı milli iqtisadiyyatımızın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının mühüm göstəricisi kimi milliləşmə səviyyəsinin yüksəldilməsini əhatə edir.

2. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin forma və mahiyyətinin dəyişməsi, onun bilavasitə iqtisadi fəaliyyətdə xüsusi çəkisinin azaldılması meylinin davam etdirilməsi, real sektorun mühüm sahələrində dövlət şirkətlərinin korporatizasiyası və yenidən strukturlaşdırılmasının gücləndirilməsi.

3. İqtisadi inkişafın sosial yönümlülüyünün ÜDM-in yenidən bölgüsü nisbətlərinin artması vasitəsilə daha da yüksəldilməsi.

4. Dünya neft bazarında sabitləşən əlverişli konyunkturaya müvafiq olaraq ölkənin iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə kənar faktorların təsirinin azaldılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, makroiqtisadi inkişafın xarakteri və səmərəliliyi xeyli dərəcədə sosial-iqtisadi siyasətin strateji məqsədlərindən asılıdır. Odur ki, iqtisadiyyatın real sektorunun modernləşdirilməsi və yenidən qurulmasının sürətləndirilməsinin məntiqi davamı kimi hökumət 2011-2013-cü illərdə iqtisadi siyasəti növbəti iki əsas məqsədə, daha doğrusu, rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın qurulmasına və sosial sahələrin inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə nail olunmasına istiqamətləndirməyi nəzərdə tutur. Qeyd edilən məqsədlərin reallaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə orta müddətli kompleksinin həyata keçirilməsi vacibdir:

- iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması;
- qeyri-neft sektorunun üstün inkişaf etdirilməsi;
- təbii resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması.

Bununla yanaşı, büdcə zərfində 2011-2013-cü illərdə dövlət tərəfindən iqtisadi tənzimləmənin aşağıdakı prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir:

- dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimallaşdırılması;
- inhisarçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi;
- azad və ədalətli rəqabət mühitinin, makroiqtisadi sabitliyin gələcəkdə də təmin edilməsi məqsədilə adekvat monetar və fiskal siyasət tədbirlərinin reallaşdırılmasının və koordinasiyasının gücləndirilməsi;
- qiymətli kağızlar bazarının inkişafının hərtərəfli stimullaşdırılması.

Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində uğurlu büdcə siyasətinin mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, 2008-2009-cu illər «Qlobal Rəqabət qabiliyyətlilik Hesabatı»nda Respublikamız «Büdcə balansı» subindeksinə görə 134 ölkə arasında 31-ci yeri tuturdu. 2009-2010-cu illər hesabatında Azərbaycan bu göstəriciyə görə 133 ölkə arasında 6-cı yerə, 2010-2011-ci illər hesabatında isə 4-cü yerə yüksəlmişdir.

Ölkədə sosial problemlərin həllini təmin etmək üçün davamlı iqtisadi inkişaf tempinə nail olmaq lazımdır. Bunun üçün isə makroiqtisadi sabitlik təmin olunması, mükəmməl vergi sistemi formalaşdırılmalıdır. Həmin şərtlərin təmin olunması büdcə siyasətinin əsas məqsədlərindən hesab edilir. Bu

məqsədlə büdcədə neftin qiymətinin ehtiyatlı sayıla biləcək proqnozu əsas götürülmüşdür. Yaxın illər ərzində neftin qiymətlərinin yüksək olaraq qalacağı gözlənilir və bunun da ölkənin maliyyə imkanlarının artmasına gətirib çıxaracağı şübhəsizdir. Hesab edirik ki, neft gəlirlərindən gələcək inkişafın təmin olunması üçün istifadə edilməsi yönündə aparılan siyasəti təqdirəlayiq sayılmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, son illərdə neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə transferlərinin həyata keçirilməsi müəyyən inflyasiya təzyiqi yaradır. Lakin Mərkəzi Bank və hökumətin bu sahədə gördüyü tədbirlər bu təsiri zəiflədir. Hesab edirik ki, son illərdə büdcə xərclərinin artım tempi zəruri səviyyədə olmuşdur ki, bu da iqtisadiyyatın həmin xərclərə uyğunlaşmasını təmin etmiş və şok effekti yaratmasının qarşısını almışdır. Belə ki, 2013-cü ildə inflyasiyanın səviyyəsinin 5% olacağı, milli valyuta məzənnəsinin isə nisbətən sabit qalacağı proqnozlaşdırılır. Eyni zamanda, qeyri-neft sektorunun inkişafı da bu sahədən daxil olan vergi gəlirlərinin artmasına səbəb olacaqdır.

Son illərdə həyata keçirilən tədbirlər ölkədə investisiya və sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının artırılması və mənafeələrinin qorunması, vergi yükünün aşağı salınması, vergi inzibatçılığının və vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan cənubi Qafqazda ən güclü iqtisadiyyata malik ölkə olub, regionun iqtisadi güc mərkəzinə çevrilmişdir. Hesablamalar göstərir ki, 2013-cü ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsinin həcmi digər iki qonşu dövlətin (Ermənistan və Gürcüstanın) birlikdə büdcəsindən dəfələrlə çoxdur. Azərbaycanın 2012 – ci ildə büdcə gəlirləri və xərcləri Ermənistanın müvafiq göstəricilərindən 6,3 dəfə və 5,7 dəfə çoxdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2012-ci ildə Azərbaycanın ümumilikdə hərbi xərcləri Ermənistanın bütövlükdə büdcəsindən xeyli yüksəkdir.

Azərbaycan dövlətinin maliyyə imkanlarının artması ölkədə həm fiziki, həm də insan kapitalının yaradılması istiqamətlərində investisiya qoyuluş -

larının artırılmasına səbəb olmuşdur. Həmin sahələrin inkişafına çəkilən xərclər ölkə daxilində məcmu tələbin artmasına, nəticə etibarilə, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, dövlət investisiyaları hesabına nəqliyyat, kommunal infrastruktur, təhsil səhiyyə və digər sahələrin inkişafının təmin olunması insanların səmərəli fəaliyyəti üçün təminat imkanlarını artırılmaqla yanaşı, qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından da mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan göstərilən həmin istiqamətlərə uyğun olaraq dövlət büdcəsindən kapital xərcləri son illərdə xeyli artmışdır. Belə ki, 2003-cü ildə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşlarının həcmi 250 mln manat idisə, 2010-cu ildə bu rəqəm 5307 mln manata qədər artmış, 2013-cü ilin dövlət büdcəsində isə 3383 mln manat məbləğində nəzərdə tutulmuşdur. 2013 – cü ildə Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində 4568,8 mln manat investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi planlaşdırılır ki, bunun da 67,3 %-i infrastruktur layihələrinin payına düşür.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yaxın və orta müddətli perspektiv üçün nəzərdə tutulan dövlət büdcəsini sosial və investisiya yönümlü iqtisadi inkişafın təmin olunmasına istiqamətlənmiş büdcə hesab etmək olar. Belə ki, məsələn, 2011-ci ildə büdcə xərclərinin 33,3%-ni sosialyönümlü xərclər, 42,0 %-ni isə kapital xərcləri (əsaslı vəsait qoyuluşları, əsaslı təmir və s.) təşkil edəcəkdir. Təsadüfi deyildir ki, 2011-ci il dövlət büdcəsini mükəmməl sənəd, elmi proqnozlara əsaslanan real büdcə hesab edən prof. Ş.H.Hacıyev bu büdcəni «əsaslandırılmış, proqram-məqsədli yanaşmaya əsaslanan inkişaf büdcəsi» adlandırmışdır. (21) Onun fikrincə, burada “ ...büdcə xərclərinin əsasən məqsədli proqramlar əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur ki, bu da, bir tərəfdən, vəsaitlərin xərclənməsi üzərində dövlət nəzarətinin təmin olunmasına, digər tərəfdən isə, həmin xərclərdən daha səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradır”. Doğrudan da büdcə layihəsində son üç ildə qərarlaşmış sosial və investisiya yönümlüyünün saxlanılmasını pozitiv istiqamət kimi qiymətləndirmək olar. Biz

də hesab edirik ki, neftin qiymətinin büdcə layihəsində 60 dollar həcmində nəzərdə tutulması dünya iqtisadiyyatında baş verə biləcək hər hansı bir xoşagəlməz hadisələrdən, başqa sözlə, risklərdən büdcənin qorunmasını təmin etməyə imkan verir. Fikrimizcə təqdim olunan büdcə zərfi haqqında fikirləri ümumiləşdirməklə belə qənaətə gəlmək olar ki, burada nəzərdə tutulan prioritetləri reallaşdırmaqla ölkə prezidentinin bilavasitə rəhbərliyi ilə iqtisadi qurumlar tərəfindən mükəmməl büdcə sistemini formalaşdırmaq və dövlət gəlirlərinin yenidən bölgüsünün effektiv mexanizminin davamlılığını təmin etmək mümkün olacaqdır».

2.2. Mükəmməl qanunvericilik təminatının formalaşmasının dövlət büdcəsi gəlirlərinin effektiv idarə olunmasında rolu.

Azərbaycan Respublikasının «Büdcə sistemi haqqında» Qanununun 2-ci maddəsinə görə büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, adı çəkilən Qanundan, ona müvafiq olaraq hər büdcə ili üzrə qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanunlardan və normativ hüquqi aktlardan, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Ölkəmizin qanunvericilik sistemində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında büdcə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri olan dövlət büdcəsinin hüquqi əsasları barədə bir sıra müddəalar öz əksini tapmışdır. Əsas Qanunun 109.2 və 119 – cu maddələrinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb ölkə Prezidentinə təqdim edir, Prezident isə həmin layihəni Milli Məclisin təsdiqinə verir. Konstitusiyanın 95-ci maddəsinin 5-ci bəndinin tələblərinə əsasən, ölkə Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiqi və icrasına nəzarət məsələlərinin həlli Milli Məclisin səlahiyyətinə daxildir (1).

Ölkə Konstitusiyasında dövlət büdcəsi ilə bağlı mövcud müddələrin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının 200-dən artıq normativ hüquqi aktlarında dövlət büdcəsi məsələlərinə toxunulmuş və bu sahənin hüquqi tənzimlənməsi təmin edilmişdir. Həmin normativ sənədlərin bir hissəsi birbaşa dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi (məsələn, «Büdcə sistemi haqqında» AR Qanunu) ilə bağlıdırsa, digər hissəsi bu sahə ilə əlaqədar olan qanunvericilik aktlarıdır. (məsələn, «Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanunu).

Artıq xeyli vaxtdır ki, dövlətin büdcə vergi siyasətinin normativ əsasını təşkil edən sənədlər müxtəlif məcəllələrin tərkibinə salınmağa başlanmışdır. Bir çox qanunvericilik aktları ləğv edilərək onların zəruri müddəaları «Vergi» və «Gömrük» məcəllələrinin tərkibinə daxil olunmuşdur. Hesab edirik ki, hazırda «Büdcə» Məcəlləsinin işlənib hazırlanmasına və təsdiqinə böyük

ehtiyac vardır. Heç şübhəsiz ki, normativ sənədlərin bu cür «Məcəllə» formasına salınması onlardan dövlət orqanları, habelə hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən istifadə olunmasını asanlaşdıran amillərdən biri sayılmalıdır.

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilk dəfə olaraq 1992-ci ildə qəbul olundu. Etiraf olunmalıdır ki, bu Qanun həmin dövrdə bütövlükdə büdcə prosesinin həyata keçirilməsində lazımi tələblərə cavab verirdi. Lakin sonradan Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbulu, bazar iqtisadiyyatın keçid, büdcə xərclərinin idarə edilməsinə mühüm rol oynayan xəzinədarlıq sisteminin yaradılması bu qanunun əsaslı surətdə təkmilləşdirilməsi tələbatını doğurdu. 1999-cu ildə yenidən «Dövlət büdcəsi haqqında» AR Qanunu qəbul olunsada, həmin Qanunda ölkədə büdcə proseslərinin dünya standartları səviyyəsinə uyğun olaraq idarə olunmasına imkan yarada bilmədi. Həmin Qanunun təhlili göstərir ki, burada icmal büdcə, dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların büdcədən kənar xərcləri, büdcələrarası münasibətlər, dövlət büdcəsi ilə büdcədən kənar fondlar arasındakı əlaqələr, büdcəyə nəzarətin prinsipləri və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirilmirdi. Eyni zamanda, bu qanunda dövlət büdcəsinin şəffaflığını və aşkarlığını təmin edən şərtlər də yox idi.

Yuxarıda qeyd edilənlər, eləcə də beynəlxalq qurumların tövsiyələri nəzərə alınmaqla 2002-ci ildə beynəlxalq təcrübəyə və standartlara cavab verə biləcək, Azərbaycan Respublikasında büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarətin təşkilati, hüquqi və iqtisadi əsaslarını, habelə büdcələrarası münasibətlərin əsas prinsiplərini müəyyən edən «Büdcə sistemi haqqında» AR Qanunu qəbul olundu.

Həmin Qanun 40 maddədən ibarət olmaqla, «Ümumi müddəalar»; «Dövlət Büdcəsi», «Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarət», «yerli büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarət» bölmələrində birləşdirildi. Eyni zamanda, büdcə prosesinin 4

tərkib hissəsinə, yerli büdcənin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarət proseslərinə izahlı şərtlər verildi.

Respublikada belə bir qanunun qəbulu ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rola malik, dövlətin iqtisadiyyata təsir alətlərindən biri olan dövlət büdcəsinin tərtibi prosesinin əsaslarını müəyyən etmişdir. Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, ilk dəfə olaraq bu Qanunla aşağıdakı sənədlərin Milli Məclisə təqdim edilməsi nəzərdə tutulmuşdur (16, s. 149 - 150).

- növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinə dair izahat;

- Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;

- büdcə gəlirləri təsnifatının, funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərclərin layihəsi;

- dövlət bağları və dövlət zəmanəti ilə digər öhdəliklərə dair məlumat dair məlumat;

- növbəti il üzrə icmal büdcənin funksional və iqtisadi təsnifatı uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində layihəsi;

- növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin , habelə sonrakı üç il üzrə icmal büdcənin layihələrinə uyğun olaraq mühüm investisiya layihələrinin özündə əks etdirən dövlət investisiya proqramlarının layihələri;

- növbəti büdcə ili üzrə gəlirlərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri ilə habelə xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatlar üzrə müqayisəsi;

- funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatın paraqrafları səviyyəsində cari ilin dövlət büdcəsinin gözlənilən icrasının vəziyyəti;

- cari ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat;

- büdcədən kənar əməliyyatlara dair icmal hesabatı;

- keçən büdcə ilində faktiki və cari büdcə ilində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat.

Aydındır ki, qanunla Milli Məclisə təqdim edilən sənədlərin sayı bir neçə dəfə artdığına görə dövlət büdcəsinin şəffaflığı artmış, onun gəlirlərinin idarə olunmasının effektivlik səviyyəsi də yüksəlmişdir.

Qanunla müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanca büdcə ili təqvim ili ilə üst-üstə düşür. Dövlət büdcəsi büdcə məlumatlarının bütün səviyyələrdə müqayisəliliyini təmin edilməsi üçün vahid büdcə təsnifatı əsasında formalaşdırılır.

Büdcə təsnifatı dedikdə – büdcənin gəlirlərinin və xərclərinin funksional, iqtisadi və digər prinsiplər əsasında qruplaşdırılması başa düşülür. Büdcə təsnifatına dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təsnifatı, büdcə xərclərinin funksional təsnifatı, büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı, dövlət büdcəsi kəsrinin daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin təsnifatı, dövlətin daxili və xarici borcunun növlər üzrə təsnifatı, dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı daxildir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri qanunvericilikdə müəyyən olunmuş vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxil olmalarının ibarətdir. Büdcəyə tədiyyələr vasitəsi ilə daxil olmaların digər büdcələr və regional arasında bölgüsü hər il büdcə qəbul olunarkən formalaşır və təsdiq olunur.

Dövlət büdcəsinin xərcləri isə müvafiq təsnifata uyğun olaraq cari xərclərin, investisiya xərclərinin və s. maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. 2001-ci ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsinin xərcləri 28 paragraf üzər təsdiq edilmişdir.

Dövlət büdcəsi tərkibində məqsədi büdcə fondlarının yaradılması mümkündür. Bu fondlara daxil olan vəsaitlər dövlət büdcəsinin mədaxilində ayrıca göstərilir və yalnız fondun təyinatı üzrə xərclənir. Həmin fondların müstəqil mədaxil mənbəyi olmadıqda o dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərindən ayırmalar hesabına maliyyələşdirilir. Bu fondların istifadə olunmamış hissəsi büdcə kəsrinə silinə bilməz.

Dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmayan hallar, o cümlədən fəvqaladə hallar üçün ehtiyat fondu yaradıla bilər. Bu fondun əsasnaməsinə görə o vəsaitdən ancaq Prezidentin sərəncamı ilə istifadə oluna bilər.

Dövlət büdcəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələrlə əlaqəsi gəlir mənbələrinin bölüşdürülməsi vasitəsilə ilə həyata keçirilir. Yerli büdcələrin vəsaitlərin kifayət etmədikdə dövlət büdcəsindən dotasiya (yerli büdcələrin gəlir və xərclərin tənzimləmək üçün əvəzsiz verilən vəsait); subvensiya (məqsədli verilən, vaxtından istifadə edilmədikdə isə geri qaytarılan vəsait); və subsidiya (yerli büdcə və təşkilatlara əvəzsiz verilən vəsait) verilməsi və ya onlara büdcə borcu (ssuda) ayrılması imkanları qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət büdcəsinin tərtibi xüsusi qrafiklə həyata keçirilir və müəyyən səviyyələrdə müzakirələr və razılaşmaların əldə olunmasını nəzərdə tutur. Əksər ölkələrdə yeni büdcə tərtibatı növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlayır.

Dövlət büdcəsinin tərtibi üçün əsas sənədlər ölkənin qarşıdakı ildə sosial iqtisadi inkişafının makroiqtisadi proqnozları və iqtisadi inkişafın nəzərdə tutulan məqsədli proqramları; iqtisadiyyatın sahələrinin. İnzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və növbəti iş üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Büdcənin tərtibi üçün yuxarıda qeyd olunan sənədlərin hazırlanması üçün müvafiq icra hakimiyyəti qrafik tərtib edir. Adətən Azərbaycanda bu Prezidentin forması ilə müəyyənləşir. Bəzi hallarda isə məlumatlar təşkilatlardan tələb qaydasında alınır. İqtisadi və sosial inkişafın Konsepsiya və proqnozlarının hazırlanmasına müxtəlif dövlət orqanları və təşkilatların mütəxəssisləri alim və istehsal rəhdərləri cəlb oluna bilərlər. Bir sıra ölkələrdə, məsələn, ABŞ, Yaponiya, Rusiya, Fransa və s. ölkə başçıları qarşıdakı dövr üçün iqtisadi inkişafa öz baxışlarını elan edir və bu iqtisadi inkişaf platforması kimi proqnozların hazırlanmasına əsas olur.

Büdcə qanununa görə Azərbaycan respublikasında Dövlət büdcəsinin layihəsi müzakirələrə təqdim edilərkən bir sıra digər zəruri sənədlər də təqdim olunmalıdır. Belə sənədlərə cari ilin büdcəsinin icrası vəziyyəti haqda arayış, növbəti büdcə ili üçün sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri, Dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar, büdcə-vergi siyasətinin qarşı ildəki əsas istiqamətləri; Azərbaycan respublikasının ərazi toplu maliyyə balansı; dövlət büdcəsinə daxil olmayan məqsədli dövlət fondlarının büdcələrinin layihələri və müvafiq icra hakimiyyəti tərəfindən müəyyən olunan digər sənədlər aid olunur.

Büdcə qanunvericiliyinə görə müvafiq sənədlərin layihələri hər il oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Milli Məclisə təqdim edilməlidir. Konstitusiyaya görə büdcə layihəsini Milli Məclisə Prezident təqdim edir və Milli Məclisdə qəbul edildikdən sonra büdcə qanununu imzalayır. Büdcə layihəsi Milli Məclisdə iki ay müddətində dekabrın 20-dək müzakirə oluna bilər.

Əgər bu müddətdə Milli Məclisdə büdcə təsdiq edilməzsə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Prezident) dövlət büdcəsi təsdiq olunanaqədək büdcədən maliyyələşmənin müvəqqəti qaydalarını, hər aya müvafiq 1/12 nisbətdə olmaqla, təsdiq edir.

Dövlət büdcəsində təsdiq olunan əsas göstəricilər aşağıdakılardır: gəlirlərin ümumi məbləği; mədaxil mənbələri üzrə gəlirlərin məbləği; ayrı-ayrı vergilərdən dövlət büdcəsinə ayırmaların normativləri; xərclərin ümumi məbləği; funksional büdcə təsnifatına uyğun olaraq xərclərin məbləği; büdcə kəsirin yuxarı həddinin məbləği; daxili və xarici borclar üzrə yuxarı həddin məbləği.

Büdcə təsdiq edildikdən sonra müvafiq icra hakimiyyəti orqanı gəlirləri və xərclərin rüblük bölgülərini aparır və onu bir ay üddətində təşkilatlara çatdırılır.

Dövlət büdcəsinin kassa icrası, yəni dövlət büdcəsinə daxilolmaların toplanması və onun büdcə təsnifatına müvafiq ünvanlı istifadəsinin təmin olunması Dövlət xəzinədarlığı vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Xəzinədarlıq malların dövlət büdcəsi hesabına alınmasının qanunvericiliyə müvafiqliyinə nəzarət edir. Dövlət büdcəsi üzrə öhdəliklər üzrə əməliyyatlar büdcə ili qurtardıqdan sonrakı bir ay ərzində başa çatdırılmalı, istifadə olunmayan vəsait isə geri qaytarılmalıdır.

Dövlət büdcəsinin icrasının ən mühüm şərtlərindən biri gəlir və xərclər arasındakı tarazlığın qorunmasıdır.

Büdcə ili ərzində əlavə gəlirlər yaranarsa, ilin sonunda büdcə vəsiri tam örtüldükdən sonra artıq vəsait gələn ilin büdcəsinin ehtiyat fonduna yönəldilir.

Büdcə ilinin ərzində onun gəlirləri təsdiq edilmiş məbləğdən 20% az yığılarsa və bu büdcə kəsinin yuxarı həddini keçməsinə səbəb olarsa, onda dövlət büdcəsinin bir sıra maddələri (qanunda bu maddələr «müdafiə olunmuş xərclər» adlanır) istisna olunmaqla bütün xərclərin ilin qalan ayları üçün proporsional ixtisarı sekvestri nəzərdə tutulur.

«Müdafiə olunan xərclər» büdcə layihəsi təsdiq olunarkən müəyyənləşdirilir.

Dövlət büdcəsinin icrasına ümumi nəzarət Milli Məclis tərəfindən həyata keçirilir. Cari ilin büdcəsinin yekun dəqiqləşdirilmiş variantı (sekvestr varsa) oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq təsdiq olunmalıdır. Büdcənin icrasına cari nəzarət isə müvafiq icra hakimiyyəti – Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir.

Dövlət büdcəsinin kəsiri dövlət borcu, kredit ehtiyatlarından istifadə olunması və digər mənbələr hesabına örtülür.

Büdcənin tərtibi və icrası qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

2.3 Bütçə gəlirlərinin vintaj təhlili

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hazırladığı proqnozlara əsasən 2012-ci ildə ölkə üzrə iqtisadiyyatın real artım tempi 5,7 % olmaqla ÜDM istehsalı bazar qiymətləri ilə 43,5 milyard manat təşkil etmişdir.

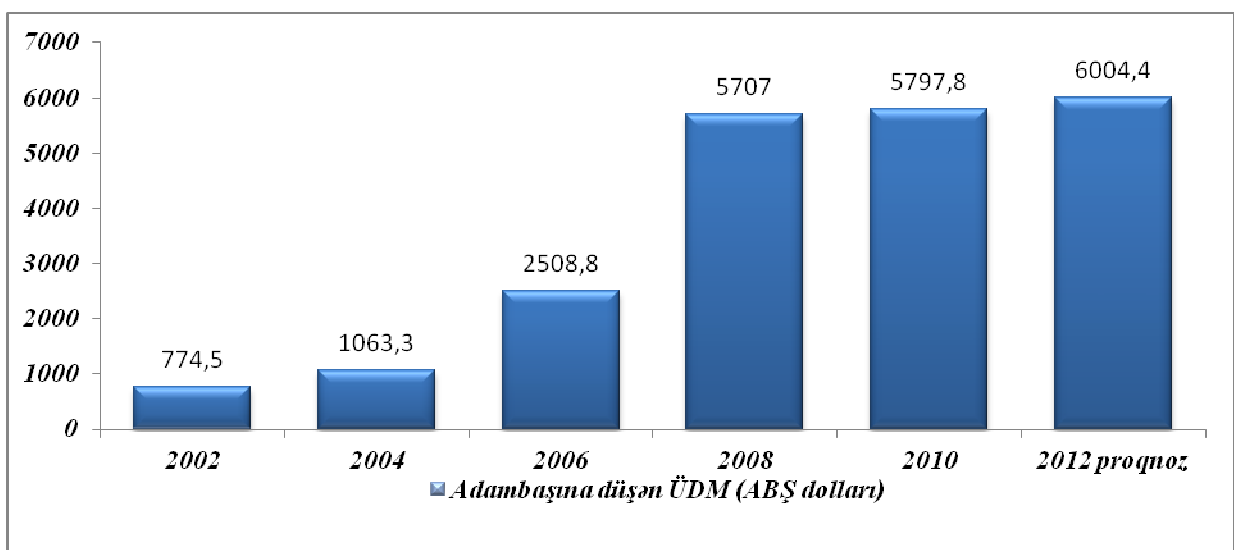
Cədvəl 2. 3. Makroiqtisadi proqnozlarının əsas parametrləri:

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Hesabat		Gözlənilən	Proqnoz			
		2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1.ÜDM bazar qiymətləri ilə	mln AZN	35601,5	41574,7	42454,2	46454,8	46807,8	52032,8	56651,7
real artım tempi	%	9,3	5,0	0,9	5,7	5,1	7,7	6,5
Deflyator	%	-18,8	11,3	1,1	-3,1	2,5	3,2	2,2
2.Özəl sektorun payı (ÜDM-də)	ÜDM-də payı, %	81,2	81,7	81,9	83,1	84,6	86,0	86,8
3.Neft sektoru, ÜDM, əsas qiymətlərlə	mln AZN	16065,5	20165,0	16667,4	14715,1	14816,1	16177,2	16590,8
real artım tempi	%	14,0	1,8	-8,7	1,5	0,2	7,1	2,8
Deflyator	%	-36,7	23,3	-9,5	-13,0	0,5	2,0	-0,2
Payı (ÜDM-da)	%	45,1	48,5	39,3	33,9	31,7	31,1	29,3
4.Qeyri-neft sektoru, ÜDM, əsas qiymətlərlə	mln AZN	16725,9	18442,7	22172,4	24896,7	27736,6	31060,7	34700,8
real artım tempi	%	3,7	7,9	10,0	8,6	7,7	8,1	8,3
Deflyator	%	6,2	2,2	9,3	3,4	3,5	3,6	3,2
Payı (ÜDM-da)	%	47,0	44,4	52,3	57,3	59,3	59,7	61,3
5.Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi:								
Manatla	AZN	4033,2	4653,3	4686,6	4743,5	5047,2	5543,0	5963,1
ABŞ dolları ilə	USD	5018,2	5797,8	5932,3	6004,4	6388,8	7016,4	7548,3
real artım tempi	%	7,9	3,7	-0,4	4,4	3,8	6,4	5,3
6.Əhalinin gəlirləri	mln AZN	22601,1	25601,6	32110,2	36357,3	41239,8	47205,9	53871,1
real artım tempi	%	7,4	7,2	14,2	6,8	8,0	8,7	8,9
7.Orta aylıq əmək haqqı	AZN	298,0	331,5	386,8	432,5	477,0	530,2	587,7
real artım tempi	%	7,0	5,2	6,3	5,5	5,0	5,6	5,8
8.İnfilyasiya	%	1,5	5,7	9,8	6,0	5,0	5,3	4,8

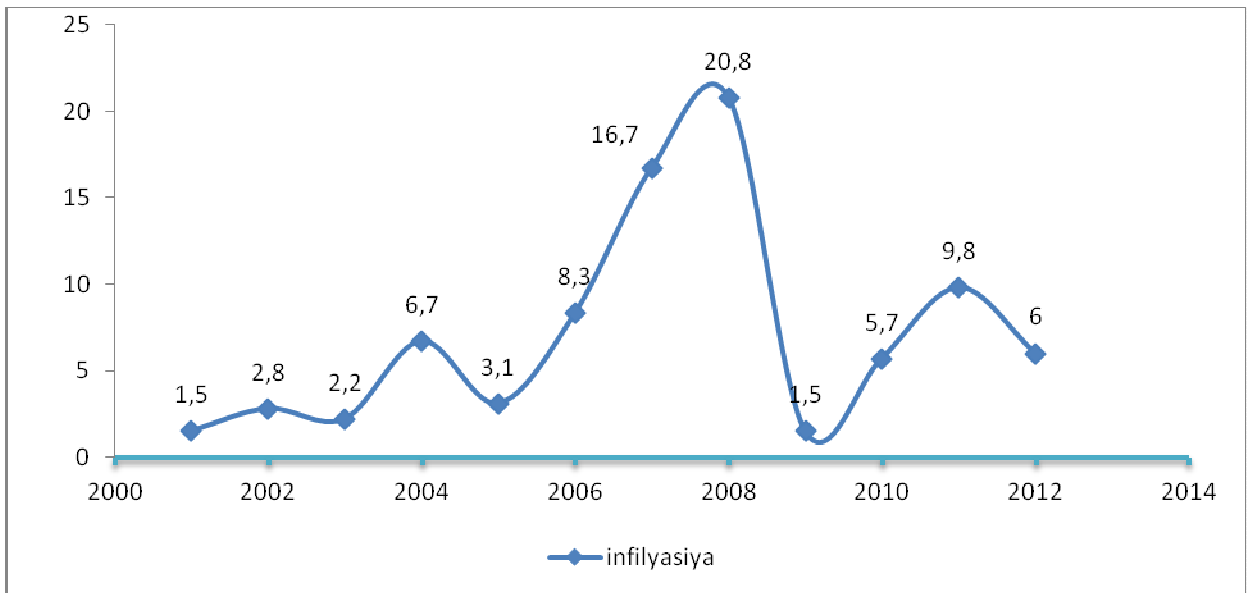
(İQİ, orta illik)								
-------------------	--	--	--	--	--	--	--	--

ÜDM-də qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi 57,3% həddində proqnozlaşdırılır ki, bu da 2010-cu ilin faktına nisbətən 12,9% bəndi çoxdur. ÜDM-də özəl sektorun payı 83,1% həddində nəzərdə tutulur ki, b da 2010-cu ilə nisbətən 1,4% bəndi, 2011-ci ilin proqnozuna nisbətən 1,2% bəndi çoxdur.

2012-ci ildə adambaşına düşən ÜDM real artımı 4,4% olamaqla 4743,5 manat həddində proqnozlaşdırılır ki, bu da 2010-cu ilə nisbətən 1,9%, 2011-ci ilin proqnozuna nisbətən 1,2% çoxdur.

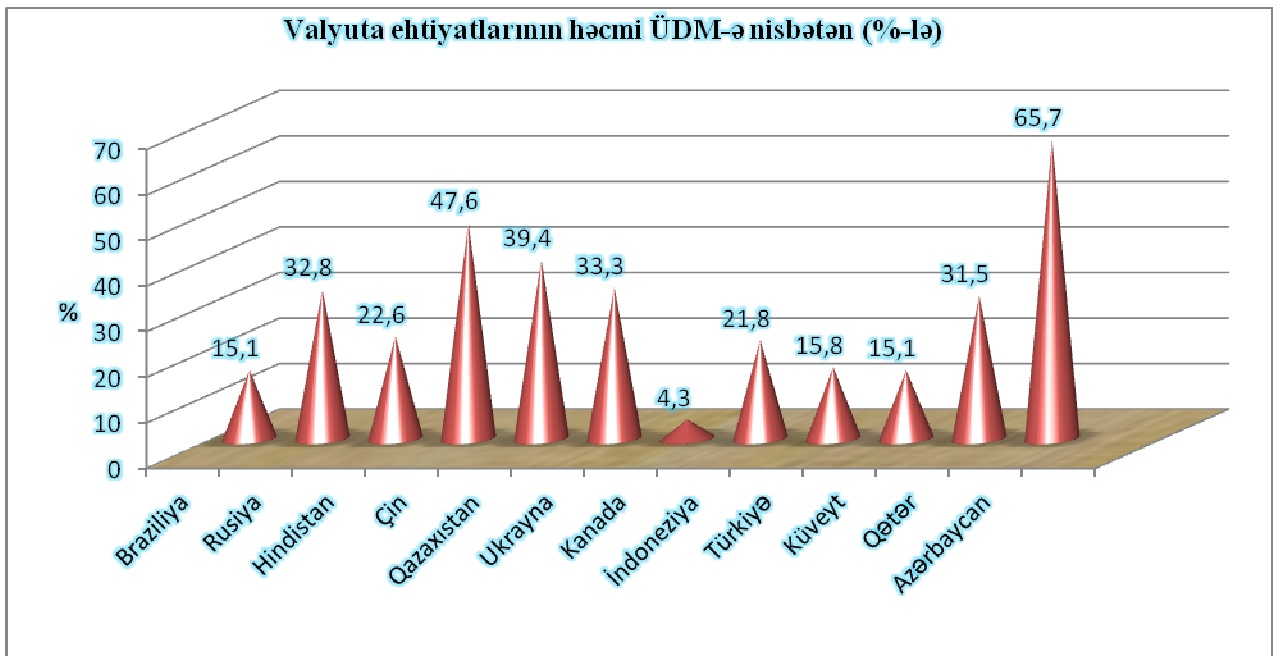

Mikroiqtisadi proqnozlara əsasən 2011-ci ildə inflyasiyanın səviyyəsi 9,8%, 2012-ci ildə 6,0% təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Hazırda valyuta ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbəti 65%-dən çoxdur, ilin sonuna isə isə bu nisbətən 75%-ə çatacağı proqnozlaşdırılır.

2011-ci ilin səkkiz ayında ölkənin valyuta ehtiyatları (Mərkəzi Bankın, Dövlət Neft Fondunun, Maliyyə Nazirliyinin valyuta vasitələri) 40,5 mlrd. dolları ötmüşdür ki, bu da ölkənin 4 illik mal və xidmətlərin idxalına kifayət edir.

Ölkə üzrə əhalinin işsizlik səviyyəsi 1,6 dəfə, yoxsulluq səviyyəsi isə 4,9 dəfə azalmışdır. Son 7 ildə əhali gəlirlərinin artımı (4,5 dəfə) infilyasiya

səviyyəsinin (1,9 dəfə) keçməsi əhalinin gəlirlərinin real ifadədə 2,3 dəfə artmasını təmin etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər ərzində əhalinin gəlirlərinin dinamik artımı müşahidə olunur. 2011-ci ilin sonuna əhalinin gəlirlərinin ötən ilə nisbətən 14,2% artmaqla 32,1 mlrd. manat, 2012-ci ildə isə cari ilə nisbətən 6,8% artaraq 36,4 mlrd.manat təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Ölkədə yoxsulluq səviyyəsinə görə 2010-cu ildə Azərbaycan dünyanın 169 ölkəsi arasında 2005-ci ildəki 101-yerə qarşı 67-ci yerdə olub.

➤ 2012-ci ildə neft gəlirləri 1 barel üçün 80,0 ABŞ dolları ilə, manatın məzənnəsi 0,79 manat, ölkədə orta aylıq əmək haqqı isə 432,5 manat olmaqla proqnozlaşdırılmışdır.

Proqnozlara əsasən 2011-ci ilin sonuna neft hasilatının 45,6 mln. tona, təbii qaz hasilatının isə 25,3 mln.m³-ə çatacağı gözlənilir. Lakin növbəti ildən etibarən təbii qaz hasilatının əvvəlki illərlə müqayisədə daha yüksək səviyyəyə çatdırılacağı proqnozlaşdırılır.

2012-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 13,5 mlrd. manat məbləğində və ya cari ilə nisbətən 9,7% çox investisiyanın yönəldiləcəyi proqnozlaşdırılır. Daxili investisiyaların ümumi həcmdə xüsusi çəkisi 70,3%, xarici investisiyaların payı isə 29,7 % həddində göstərilir. Cəlb edilən investisiyaların 68,4%-nin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi proqnozlaşdırılır. Növbəti ildə dövlət qoyuluşu 7,5 mlrd. manat olmaqla ümumi investisiyalarda üstünlük təşkil edəcəkdir. Qeyri-dövlət investisiyalarının ümumi qoyuluşundakı payı artmaqdadır və növbəti ildə investisiyaların 44,8 %-i həddinə çatacaqdır.

Tədiyyə balansı metodologiyasına əsasən 2012-ci ildə 26,6 mlrd. ABŞ dolları həcmində mal ixracı proqnozlaşdırılır. Proqnozlara əsasən ümumi ixracın əsasını 92,4 % olmaqla neft və qaz sektoru təşkil edəcəkdir. 2012-ci ildə 9,7 mlrd. ABŞ dolları həcmində mal idxalı proqnozlaşdırılır.

Son illər ərzində dövlət qiymətli kağızlar bazarının tərkibində dövlət qısamüddətli istiqrazların xüsusi çəkisinin artımı müşahidə olunur.

İcmal və dövlət büdcələrinin proqnoz göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il icmal büdcəsinin göstəriciləri aşağıdakı kimi nəzərdə tutulmuşdur:

➤ Gəlirlər: **18220,3 mln.manat**

(2011-ci ilə nisbətən 1762,2 mln. manat və ya 8,8%, 2010-cu ilin icrasına nisbətən 1223,7 mln.manat və ya 6,3% az)

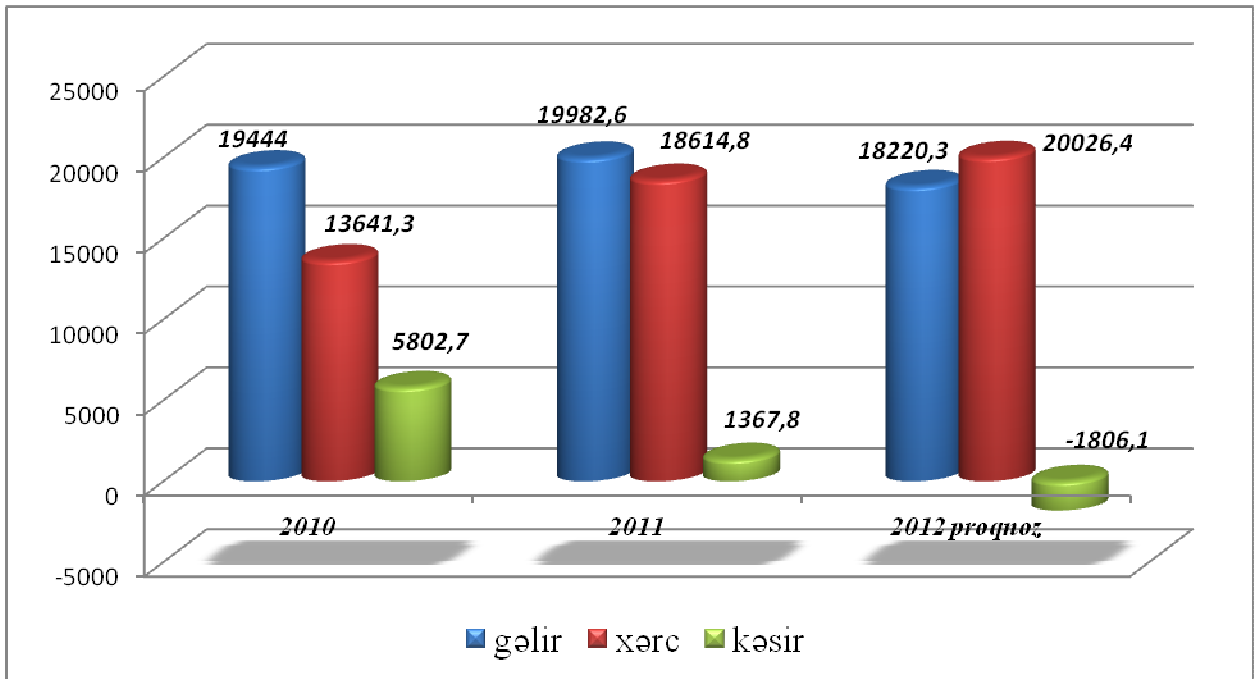
➤ Xərclər: **20026,4 mln. manat**

(2011-ci ilə nisbətən 1411,7 mln.manat və ya 7,6%, 2010-cu ilin icrasına nisbətən 6385,1 mln. manat və ya 46,8% çox)

➤ Kəsir: **1806,1 mln. manat**

(ÜDM-də xüsusi şəkisi 4,2%, 2011-ci ilə nisbətən 7,4%, 2010-cu ilin icrasına nisbətən 18,2% az)

mln.manatla

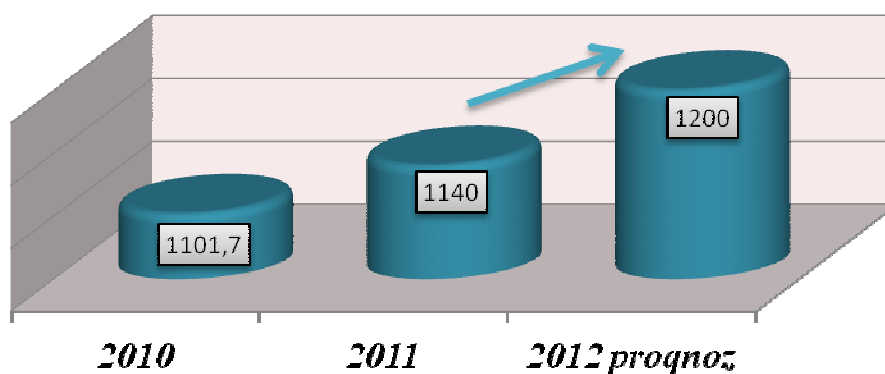

Dövlət büdcəsinin əsas göstəriciləri: 2012-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri ÜDM-in 37,8%-ni təşkil etməklə **16,4 mlrd manat**, dövlət büdcəsinin xərcləri isə ÜDM-in 39,1%-ni təşkil etməklə **17,0 mlrd manat** həcmində proqnozlaşdırılır.

Cədvəl 2.4.

<i>Azərbaycan Respublikasının 2011 və 2012-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin göstəriciləri</i>					
	<i>2011</i>		<i>2012 (proqnoz)</i>		<i>2012/2011%-lə</i>
	<i>Mln. manat</i>	<i>ÜDM-ə %-lə</i>	<i>Mln. manat</i>	<i>ÜDM-ə %-lə</i>	
<i>Gəlirlər</i>	<i>15 554,2</i>	<i>36,7</i>	<i>16 436,4</i>	<i>37,8</i>	<i>+5,7</i>
<i>Xərclər</i>	<i>15 941,2</i>	<i>37,6</i>	<i>16 984,4</i>	<i>39,1</i>	<i>+6,5</i>
<i>Büdcə kəsiri</i>	<i>-387,0</i>	<i>0,9</i>	<i>-548,0</i>	<i>1,3</i>	<i>+41,6</i>

Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalar, mln. manatla

2012-ci il ərzində Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transferlərin 9,9 milyard manat olacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da cari ilin sonunadək gözlənilən transferlərin həcmindən 0,7 milyard manat və ya 7,6% çoxdur.

III FƏSİL. GÖMRÜK VERGİ VƏ RÜSURLARIN YIĞILMASININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ MEXANİZMİ

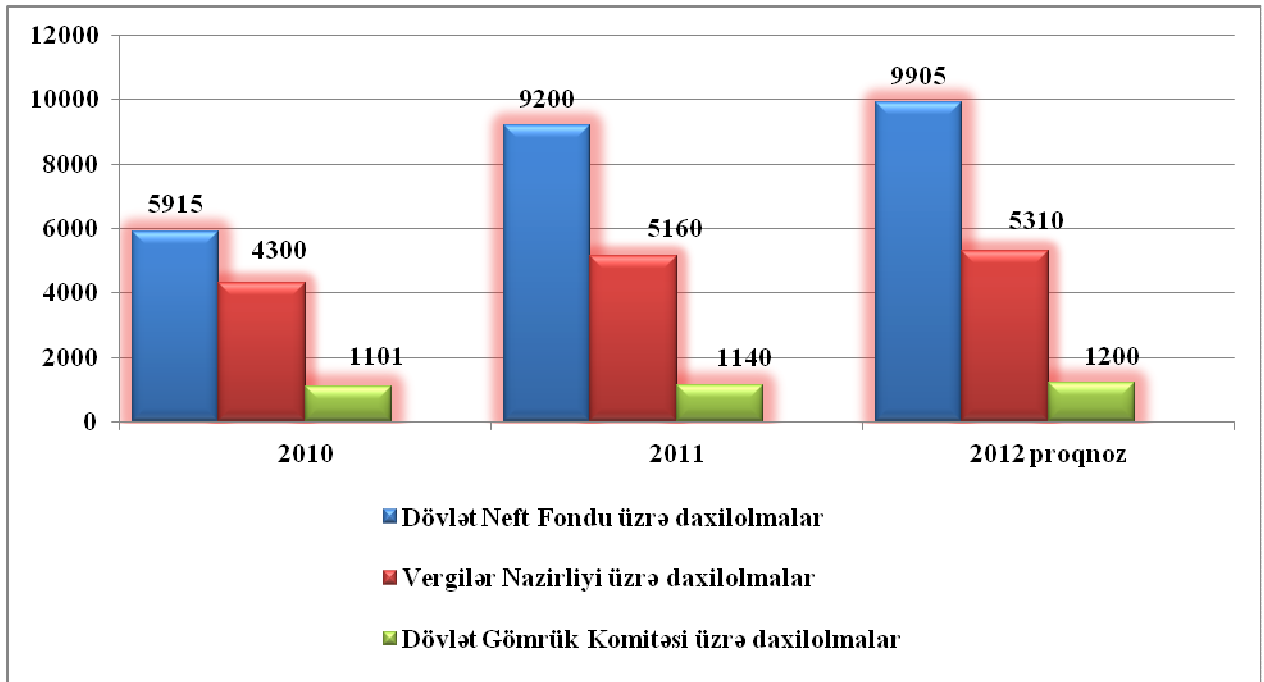
3.1. Gömrük –tarif tənziplənməsinin təşkilati –iqtisadi mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi yolları

2012-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri 16,4 milyard manat proqnozlaşdırılır. Bunun 12,0 milyard manatı və ya 73,2 faizi neft, 4,4 milyard manatı və ya 26,8 faizi isə qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların payına düşür.

Cədvəl 5.

2012-ci ilin Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin proqnoz göstəriciləri	Gəlirlər (min anatlə)
Vergilər Nazirliyi üzrə	5 310 000
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	722 000
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1 780 000
Əlavə dəyər vergisi	1 423 800
Aksiz	454 000
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	102 000
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	28 000
Yol vergisi	28 000
Mədən vergisi	125 200
Sadələşdirilmiş vergi	96 000
Dövlət rüsumu	105 000
Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən icarə haqqı	5500
Azərbaycan respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənziplənən məhsulların kontrakt (satış) qiyməti ilə (ixrac xərcləri çıxılmaqla) ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən daxilolmalar	320 500
Vergi olmayan sair gəlirlər	120 000
Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə	1 200 000
Əlavə dəyər vergisi	878 000
Aksizlər	79 000
Gömrük rüsumları	232 000
Yol vergisi	11 000
Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	9 905 000
Dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxilolmalar	5 000

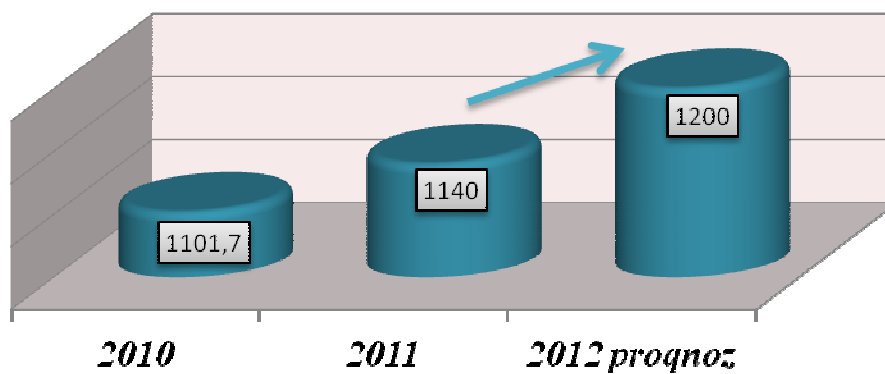
2012-ci ildə Azərbaycanın Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsasını Dövlət Neft Fondu (proqnoz – 9,9 milyard manat və ya ümumi büdcə daxilolmalarının 60,3%-i), Vergilər Nazirliyi (5,3 miylard manat və ya 32,3%), Gömrük Komitəsi (1,2 milyard manat və ya 7,3%) və digər daxilolmalar 0,1% təşkil edir.

Vergilər Nazirliyinin xətti ilə 5,3 milyard manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bunun 3,2 milyard manatı və ya 59,9%-i qeyri-neft sektorunun, 2,1 milyard manatı və ya 40,1%-i isə neft sektorunun payına düşür.

Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə təmin edilən vəsaitin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin 7,3%, toplanacaq vergi və rüsumlar üzrə daxilolmanın 1,2 milyard manat olacağı nəzərdə tutulur ki, bu da 2011-ci ilin proqnozu ilə müqayisəsə 0,06 milyard manat və ya 5,3% çoxdur.

**Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalar,
mln. manatla**

2012-ci il ərzində Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transferlərin 9,9 milyard manat olacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da cari ilin sonunadək gözlənilən transferlərin həcmindən 0,7 milyard manat və ya 7,6% çoxdur.

3.2. Gömrük vergi və rüsumların səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə optimal mexanizmin müəyyənləşdirilməsi

Məlumdur ki, dövlət büdcəsi gəlirlərinin mədaxil mənbələri üzrə toplanmasında gömrük rüsumlarının ödənilməsinin təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeni diferensiallaşdırılmış tarif sisteminə keçidi son dövrdə bu istiqamətlərdə atılmış ən mühüm addımlardan biri hesab etmək olar. Azərbaycanın yeni gömrük tarif sisteminin qurulması və onun qüvvəyə minməsi təbii ki, zamanın, dövrün tələblərindən biridir.

Təbiidir ki, yeni tariflər sisteminə keçid ilk növbədə daxili istehsalı stimullaşdırmaq məqsədini daşıyır. Yeni tarif layihəsi hazırlanarkən malların istehsalı üçün kənardan gətirilən xammallara tətbiq edilən gömrük rüsumlarının minimuma endirilməsi daha məqsədəuyğundur. Təbii ki, daxili bazarda satışa buraxılmış yerli istehsal malarına analoji olan eynicinsli mal xaricdən idxal edilirsə, belə malların idxal gömrük rüsumları yüksək olmalıdır. Bu gün idxalda daha çox yer tutan mallar üzrə fiks edilmiş gömrük tarifləri müəyyənləşdirilməli və beləliklə də, real gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi kimi çətin problemlərin qismən aradan qaldırılmasına nail olunmalıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, gömrük orqanları qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də yüksək səviyyəli gömrük xidmətinin yaradılmasıdır. Aydınır ki, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi malların təsviri və kodlaşdırılmasının Harmonik Sistemi üzrə qurulmuşdur. Bu beynəlxalq təcrübəyə və standartlara tam cavab verməli və tarif sistemində tam şəffaflıq yaratmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi müəssisələrin bərabər hüquqlu rəqabət əsasında inkişafı, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və bütövlükdə respublikamızın iqtisadi qüdrətinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratmalı, ixrac yönümlü istehsalın daha da artırılmasına rəvac verməlidir.

Bu gün Azərbaycana dünyanın yüzdən çox ölkəsindən mal idxal olunur. Bu malların əksəriyyəti Azərbaycanda istehsal olunan mallara anoloqu olan mallardır

və ya istehlak təlabatı və keyfiyyəti baxımından ona yaxındır. Hətta həmin malların Azərbaycanda istehsalı mümkündür.

Daha çox hallarda idxal malları yerli istehsal mallarına rəqabət yaradır. Belə mallara idxal gömrük rüsumları dünya və milli xərclər, qiymətlər nisbəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Bu isə mal qrupları və növləri üzrə rüsum dərəcələrini diferensiallaşdırmağa imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatı və xarici ticarətin liberallaşdırılması şəraitində gömrük rüsumları xarici iqtisadi fəaliyyətin vacib iqtisadi tənzimləyicisinə çevrilmişdir. Gömrük rüsumlarının köməkliyi ilə dövlət müvafiq malın idxalını və ixracını həvəsləndirə və ya məhdudlaşdırır, daxili istehsalçılarla onların xarici rəqibləri arasında bərabər iqtisadi şərait yarada bilər.

Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xammal və materialların idxalı əsasən rüsumsuz və ya minimal rüsumla həyata keçirilir. Xammalın emalından alınmış məhsullara isə, emala məruz qalma dərəcəsindən asılı olaraq rüsum dərəcəsi müəyyən edilir və təbii ki, xammal emala daha çox məruz qaldıqca rüsum dərəcəsi qaldırılır.

Gömrük-tarif siyasətini ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərdən və iqtisadi siyasətdən kənarında təsəvvür etmək olmaz. Bu siyasət iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir və gömrük orqanları onun işlənilməsində bilavasitə iştirak edir və bu siyasəti həyata keçirir. Düzgün gömrük tarif siyasəti ölkədə yeni istehsal potensialı yaradır.

Təcrübə göstərir ki, bu cür siyasət Azərbaycanda da öz bəhrəsini verir. Belə ki, ötən son illərdə ərzaq məhsullarına təlabatın əhəmiyyətli bir hissəsi artıq daxili istehsal hesabına ödənilir. Deməli daxili istehsalda əsas istehsal fondları daha da yeniləşməli, ölkəyə yeni müsair avadanlıq, yeni texnologiyalar gətirilməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərində bu uğurlu siyasət davam etdirilməli, iqtisadiyyatın mühüm sahələri diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ənənəvi liberal iqtisadi siyasət yürüdən inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət təsərrüfat strukturlarının formalaşdırılması üzrə əsas işi bazar münasibətlərinin öhdəsinə buraxır və onlara əsas təsiri gömrük tarifləri vasitəsilə həyata keçirir.

Qeyd edək ki, gömrük tarifi ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas vasitəsidir. Demək tarif təşkil edilməsində bir neçə əsas istiqamətlər vardır ki, onlar tarifin kəsərli olmasına təsir edir. Bunlar əsasən tətbiq edilən gömrük rüsumları növlərinin seçilməsi, tariflərin strukturunun formalaşdırılması, tarif təsnifatı sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləriminin işlənilməsi, gömrük rüsumu tutulması məqsədilə idxal olunan malların mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsi metodikasının hazırlanması istiqamətləridir.

Gömrük tarifinin iqtisadi rolu onunla bağlıdır ki, rüsumlar malın qiymətinə təsir edərək və milli bazarı qoruyaraq, kapital yığımina, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin normasına və yaranma templərinə aktiv təsir göstərir, istehsalın milli və beynəlxalq şəraitlərindəki fərqləri tarazlaşdırır.

Gömrük ödənişlərinin təkmilləşdirilməsi, onun mükəmməl əsaslara söykənən formada həyata keçirilməsi məsələləri mühüm vəzifələr kimi qarşıda durmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün reallıqlarına və dəyişən dünyada meydana gələn yeni tələblərə cavab vermək imkanlarının artırılması üçün ölkəmizdə gömrük fəaliyyətinin tənzimləyən yeni Gömrük Məcəlləsinin layihəsi hazırlanmış və artıq parlament səviyyəsində baxılmışdır.

Məcəllədə digər məsələlərlə yanaşı gömrük orqanlarının elektron məlumat sistemi, gömrük tarifi və malların tarif təsnifatı, gömrük ödənişlərinin məbləğinin müəyyənləşdirilməsi və borclu şəxsə bildirilməsi, gömrük ödənişlərinin qaytarılması, gömrük qiymətləndirilməsi, beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş normalara, eləcə də mövcud qanunvericiliyə uyğunlaşdırılmışdır. Həmçinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş bütün gömrük ödənişlərinin yalnız bank və ya plastik kart vasitəsilə aparılması, elektron idarəetmə sisteminin (“elektron növbə”) tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur .

Hesab etmək olar ki, yeni Gömrük Məcəlləsi gömrük işi sferasında mütərəqqi formaların tətbiqi sahəsində yeni imkanlar yaradacaq və müasir tələblər əsasında gömrük ödənişlərinin təkmilləşdirilməsinin ən mühüm predmeti olan onun hüquqi əsaslarını müəyyən edəcəkdir.

Məlumdur ki, dövlət büdcəsinin doldurulmasında gömrük rüsumlarının toplanmasının təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara, uyğunlaşdırılması məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrdə bu istiqamətlərdə atılmış ən mühüm addımlardan biri yeni diferensiallaşdırılmış tarif sisteminə keçirilməsi oldu.

Gömrük vergi və rüsumları beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının tənzim edilməsi üçün mühüm vasitədir. Müasir şəraitdə onların rolu durmadan artmaqdadır. Gömrük vergiləri və rüsumları bir qayda olaraq sərhədboyu və daxili rüsumlara bölünür.

Sərhədboyu vergi və rüsumlara öz təyinatına görə bilavasitə yerli mallardan tutulan vergilərə uyğun gələn bərabərləşdirici vergidir. Bu vergilər idxal mallarından tutulan gömrük vergiləri və bəzi rüsumlar da daxil olmaqla qiymətdən hesablanır.

Azərbaycanın yeni gömrük tarif sisteminin qurulması və onun qüvvəyə minməsi təbii ki, zamanın, dövrün tələblərindən biridir. Çünki Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlardan birinci mərhələsi artıq 2000-ci ildə yekunlaşdı. 1996-2000-ci illər ərzində ölkədə çox iqtisadi islahatlar həyata keçirildi. Ötən müddət ərzində ölkədə birinci özəlləşdirmə proqramı həyata keçirildi. Kiçik və orta müəssisələrin bir qismi özəlləşdirilərək özəl sektora verildi. Təbii ki, bu prosesin nəticəsi də artıq Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının inkişafı dönməz xarakteri aldı. Dövlət Statistika Komitəsinin 2000-ci il ərzində Azərbaycan Respublikasının sosial iqtisadi inkişafının nəticələri haqqında hesabatından gördüyü kimi, ölkədə istehsal olunmuş İDM-nin 66%-ə qədərini yə'ni bütün ümumi daxili məhsulun üçdə ikisinin özəl sektorunun payına düşməsi bir daha bazar iqtisadiyyatının Azərbaycanda hökmran mövqeyə malik olduğunu təsdiqləyir. Birinci mərhələnin yekunlarından biri isə ölkənin vergi sisteminin yenidən qurulmasına başlanılması oldu. 2000-ci ildə qəbul edilmiş Vergi Məcəlləsi ölkədə tamamilə yeni vergi münasibətləri sisteminin formalaşmasının əsasını qoydu və bunu tə'min etdi. Yeni Vergi Məcəlləsinin, çox zaman onu iqtisadiyyatımızın konstitusiyası da adlandırırdılar, qəbul olunması, ölkədə vergi

münasibətlərini dəyişdirilməsi və daxildə tədricən vergi yükünün aşağı salınması, nəhayət, bütün bunların kontekstində isə gömrük qanunvericiliyində uyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadi islahatların ikinci mərhələsinin başlanması demək idi.

Hər şeydən əvvəl, bu, özəlləşdirmənin birinci mərhələsindən sonra ölkədə həyata keçirilən monetar siyasətin şərtlərinə uyğun olaraq gömrük tariflərin sistemə yenidən baxılması zəruri etmişdir. Özəlləşdirmənin birinci proqramı həyata keçirildikdən sonra özəlləşdirilmiş çoxsaylı kiçik və orta müəssisələr təbii ki, istehsal prosesinə başlamalı idi və onların istehsal prosesinə başlaması üçün kifayət qədər dövrəyə vasitələri tələb olundu. Bu gün ölkədə orta rentabellik səviyyəsi təqribən 12-15%-ə yaxındır. Ölkə daxilindəki kredit faizlərinin yüksəkliyini nəzərə alsaq təbii ki, xarici mallarla bazarda rəqabət apara biləcək yerli malların özəl sektor tərəfindən istehsal edilməsi və satılması böyük problemlərlə müşayiət olunurdu. 1997-ci ilin 1 yanvarından başlayaraq ölkəyə idxal edilən xarici mallara vahid, unifikasiya edilmiş 15%-lik gömrük idxal rüsumları tətbiq edilirdi. Bu üst dərəcə idi. Sonralar müəyyən qrup mallar üçün 10,53% kimi dərəcələr tətbiq olunmağa başlayırdı. Belə bir gömrük tarif sisteminin fəaliyyəti daxili istehsalın inkişafı üçün normal şərait yarada bilirdi. İstər ölkə daxilində istehsal olunan, istərsə də kənardan gətirilən mala 15%-lik idxal rüsumunun tətbiqinin fikrimcə, müəyyən dövr üçün məqbul hesab etmək olardı və 1997-ci ildə belə bir sistemin qəbul edilməsi normal qarşılamaq lazım idi. Çünki o zaman qarşıda dayanan əsas məsələ özəlləşdirmə prosesini başlamaq və ya onun birinci mərhələsini uğurla başa çatdırmaqdan ibarət idi. Sırr deyil ki, özəlləşdirmə prosesinin gedişində özəlləşdirilən müəssisələrin çoxlu müəyyən dövrə bağlana, işsizlərin sayı arta biləcəkdir. Belə olan təqdirdə əgər yenə də idxal olunan mallara yüksək rüsumlar qoysaydıq, o zaman necə bir gərgin sosial vəziyyətin yaranacağını təsəvvür edə bilərsiniz. Ona görə də özəlləşdirmə prosesinin nəticələrinin yumşaldılması, yə'ni bunun az mənfi sosial effektlə müşayiət olunması üçün hökumət unifikasiya edilmiş, vahidləşdirilmiş, gömrük tariflər sisteminin tətbiqinə keçdi və 1997-ci ilin 1 yanvarında tətbiq olunmağa başladı. Eyni zamanda gömrük

ixrac rüsumları ləğv edildi ki, həm manatın kursu düşməsin həm də idxalın tə'min olunması üçün ixracdan gələn vəsaitdən kifayət qədər istifadə oluna bilsin. Özəlləşdirmənin birinci proqramının əhatə etdiyi dövrdə belə siyasətin həyata keçirilməsi, zəruri idi və özəlləşdirmənin yeni, ikinci dövrün başlanması ilə əlaqədar ona uyğun da yeni gömrük tarifləri sisteminə keçid vacib zərurət kimi ortaya çıxırdı. İkinci tərəfdə isə kimi, birinci özəlləşdirmə proqramının reallaşması nəticəsində özəlləşdirilmiş müəssisələrin çalışması və daxili bazarda onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə köməklik göstərilməsi zəruridir. Bu köməklik isə ya çox aşağı faizlə kreditlər verməklə həmin müəssisələri dövriyyə vəsaitləri ilə tə'minat etmək, ya onların daxili vergi və rüsumlarından tamamilə azad etmək, yaxud da onların istehsal edəcəkləri eyni adlı mallar kəndən Azərbaycana gətirilərkən həmin mallara yüksək rüsumlar qoymaqla müəyyən dövrdə ölkə bazarının iqtisadi baxımından buraxmamaq yolu ilə edilə bilər. Təbii ki, özəl sektorun ucuz kredit resursları ilə və müvafiq qədər girovu tə'min etmək şərti ilə tə'min olunması nisbətən çətin prosesdir. Ona görə də hökumət səviyyəsində problemin həlli üçün Dünya Bankı, digər maliyyə-kredit təşkilatları vasitəsilə ölkəyə özəl sektorun kiçik və orta obyektləri üçün müxtəlif güzəştli kreditlər gətirməyə çalışılırdı. Lakin bunlar normal tələbatı tam ödəməyə bilmirdi. Belə olan halda onların daxildəki vergilərdən azad olunması və ya bu sahəyə güzəştlər edilməsi məsələsi ölkənin plana çıxırdı. Bildiyiniz kimi, burada da müəyyən addımlar atılmışdır. Vergi Məcəlləsində üç aylıq dövriyyəsi aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin min mislindən az olan kiçik və orta özəl sektor obyektləri üçün ayrıca bir sənədləşdirilmiş vergi müəyyən edilmişdir. Nəhayət həmin sektor istehsal edəcəyi məhsulların daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün eyni adlı mallar Azərbaycana gətirilərkən onlara tətbiq olunan gömrük tariflərini nisbətən qaldırmaq lazım idi.

Təbii ki, yeni tariflər sisteminə keçid ilk növbədə daxili istehsalı stimullaşdırmaq məqsədini daşıyır. Yeni tarif layihəsində malların istehsalı üçün kəndən gətirilən xammalla tətbiq edilən gömrük rüsumları demək olar ki, minimuma endirilmişdir. Amma hansı mal ki, burada istehsal olunub bazara

buraxılacaqsa, onunla eyni cinsli mal xaricdən gətiriləndə onun gömrük idxal rüsumları yüksək olacaqdır. Yeni tariflər sistemində bu gün idxalda daha çox yer tutan mallar üzrə fiks edilmiş gömrük tarifləri müəyyənləşdirək və beləliklə də, real gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi kimi çətin problemlərin qismən aradan qaldırılmasına nail olunmalıdır.

Nazirlər kabinetinin o zamankı müvafiq qərarı ilə 1997-ci ilin 1 yanvarından bütün mallar üçün gömrük ixrac rüsumları tamamilə sıfıra endirilmişdir. Bundan əsas məqsəd ölkədə valyuta ehtiyatlarının normal həddini təmin etmək üçün ixracın qarşısında olan bütün maneələri aradan qaldırmaq idi. bu əsas götürülərək ixrac üçün tam real şərait yaradıldı. 1997-ci ilin 1 yanvarından xarici ticarətdəki bütün tarif və qeyri-tarif maneələrinin hamısı ləğv edildi. Bu da o zaman valyuta ehtiyatlarının az olması ilə bağlı idi. ölkədə kifayət qədər valyuta ehtiyatları yaratmaq üçün ixracın artırılması labüd idi. bu o dövrə tsadıf edilirdi ki, ölkədə hələ özəlləşdirmə prosesi başlanmamışdır. Dövlət sektorundan özəl sektora keçidin başlağıcı prosesi gedirdi. Daxildə müxtəlif ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalı həcmcə çox kiçik olmaqla bu məhsulları tələbat əsasən idxal hesabına təmin olunurdu. Ona görə də elə addım atmalı idi ki, ixracdan gələn vəsait idxalın maliyyələşdirilməsindən artıq olsun və bu hesaba ölkənin maliyyə ehtiyatları yaradılsın. Bu gün qeyri-neft sektorunda elə sahələr var ki, orada artıq dövlət sektoru tamamilə öz əhəmiyyətini itirib və istehsal tamamilə qeyri-dövlət sektorunun əlinə keçib. Bu qeyri-dövlət sektorunun da müxtəlif yollarla istehsala həvəsləndirilməsi təbiidir. Bunun da əsas şərtlərindən biri onun istehsal etdiyi malların istehsalı üçün tələb olunan xammala minimum gömrük idxal rüsumlarının tətbiqi, onun normal güzəştli kreditlərlə təmin olunması, vergi yükünün nisbətən aşağı müəyyən edilməsi və s.-dir. Lakin müxtəlif istehsal sahələrinin yaranması, həm də belə müəssisələrin ölkə daxilindəki xammala təmin edilməsi problemini ortaya qoyur. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla NK-nın qərarında yeni tarif sistemində ixrac rüsumlarının tətbiqi də nəzərdə tutulur. Bu, iki adda məhsula-qara metal qırıntıları və xammalını, əlvan metalları əhatə edir. Ölkədən ixrac ediləcək qara metalın hər tonuna 5 ABŞ dollarının manat ekvivalentində, əlvan metallar

üçün isə həm onların xammalı həm də onların istehsal olunan məmulatlar üçün ixrac edilən zaman 15 ABŞ dollarının manat ekvivalenti həcmində gömrük ixrac rüsumları nəzərdə tutulmuşdur. Hələlik bu iki qrup məhsullara gömrük ixrac rüsumları tətbiq ediləcəkdir. Ötən il Azərbaycan Respublikası bütün dünyada qəbul olunmuş mallarının kodlaşdırılmasının harmonikləşdirilmiş sisteminə qoşulmuşdur. Harmonik sistem əsasında tərtib edilmiş XIF mal nomenklaturası əsas götürülməklə həmin nomenklatura üzrə bütün mal kodlarının qarşısında gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri yazılmışdır. Bunlar advalor və spesifik rüsumlarıdır. Azərbaycan Respublikası MDB-nin üzvü kimi 1994-cü ildə MDB ölkələr arasında ticarət əməliyyatları zamanı azad ticarət zonasının yaradılması həyata keçir saziş imzalayıb və bu saziş çərçivəsində Azərbaycan sonradan Ukrayna, Gürcüstan, Qazaxstanla azad ticarət zonası haqqında ikitərəfli saziş imzalayıb. Məlum olduğu kimi 2000-ci ilin noyabrın 9-da Bakıda imzalanan «Vasitəli vergilərin tətbiqi haqqında» sazişin sonuncu maddəsinə görə, həmin sazişin eyni zamanda «Azad Ticarət Zonası haqqında» sazişin qüvvəyə minməsi ilə birgə qüvvəyə minmişdir. Buna uyğun olaraq Azərbaycan Rusiya arasında ticarət əlaqələrində azad ticarət zonasının prinsipləri əsas götürülür. Hazırda ikitərəfli sazişlər olduğu üçün ölkəmizə Ukrayna, Gürcüstan, Qazaxstan və Rusiyadan gələn mallara azad ticarət zonasından istisna edilmiş mallardan başqa gömrük idxal rüsumları tətbiq olunmur. Qalan digər ölkələrdən gələn mallara gömrük idxal rüsumları tətbiq edilir.

Yeni tariflər sistemi özəlləşdirmənin birinci mərhələsindən sonra yaranmış yeni özəl milli istehsalımızın «ayağı durması», onun müdafiəsi üçün vacibdir. Amma bu uzun müddətli olmamalıdır. Proteksionist tarif sistemi dünyanın hər yerində əgər uzun müddətli qalırsa, artıq mənfi nəticələrinə gətirib çıxarır. Qonşu Türkiyə Respublikasında vaxtı ilə sənayesini «ayağa qaldırmaq» üçün proteksionist tarif siyasəti həyata keçirilməklə avtomobil sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə xarici avtomobillərin Türkiyəyə gətirilməsi zamanı dəyərin 100%-i qədər gömrük idxal rüsumu tətbiq edilməyə başladı. Amma bu siyasətin əhatə etdiyi dövr uzandı. Nəticədə son vaxtlar buraxılan Türkiyə avtomobilləri öz

keyfiyyətinə görə xarici ölkə avtomobillərinə uduzurdular. Proteksionist tarif sistemi 3-5 il üçün nəzərdə tutulmalıdır. Milli istehsal «ayağa qalxdıqdan» sonra artıq onu qorumaq lazım deyil, onu «rəqabət dənizinə» buraxmaq lazımdır. Yeni gömrük tariflərinin tətbiqi ölkədə milli istehsalın «ayağa qalxması», normal inkişafı üçün ilkin dövrdə əsas amillərdən biri olacaqdır.

Hazırda ölkədə qloballaşma prosesi gedir. Qloballaşma prosesinin getdiyi bir şəraitdə proteksionist bir tarif sistemi ortaya qoyulursa, bu mənfi hal kimi qəbul olunur. Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq istədiyi halda belə siyasətinin yürütməsinin əsas səbəbi yerli istehsalı qorumaqdır. Bu qonşu ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sistem yaxın 3-5 il üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qəbul olunmuş yeni gömrük tarif sisteminin məqsədi gömrük idxal rüsumlarının tətbiqi nəticəsində yığılacaq vəsaitlə dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsini, eyni zamanda onun diferensiallaşdırılması yolu ilə ölkədə milli istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən proteksionist siyasətin həyata keçirilməsini təmin etməkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hər bir müstəqil dövlətin tale yüklü vəzifəsi ölkənin milli maraqlarından irəli gələn daxili və xarici siyasətinin elmi əsaslara malik strateji xəttini hazırlamaq, iqtisadi inkişaf konsepsiyasını müəyyən etmək və ölkənin bütün potensialını onların reallaşdırılmasına yönəltməkdir. Azərbaycan Respublikasında aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında yeni mərhələnin təməli qoyulmuşdur. Respublikanın sosial-iqtisadi həyatında aparılan əsaslı islahatlar nəticəsində gömrük vergi və rüsumları hesabına ölkənin büdcə imkanları xeyli artmışdır. Bu da büdcə xərclərində investisiya və sosial yönümlülüğün artırılmasına, istehsal xarakterli proqramlara maliyyə dəstəyinin verilməsinə, büdcə vəsaitlərinin məhsuldar istehsalının təmin edilməsinə, bir sözlə, iqtisadiyyatda dinamik meyllərin möhkəm təmələ əsaslanmasına zəmin yaradır. Bunun davamlı olması, habelə əhalinin və respublikanın bir çox iqtisadi və sosial problemlərinin həll edilməsi üçün dövlətin iqtisadi imkanlarının artırılmasına gətirib çıxaran səmərəli gömrük tarif tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Son illərin göstəricilərinin təhlili büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergi orqanları ilə bərabər gömrük orqanlarının da əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd etməyə əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə vergi sisteminə daxil olan vergi növlərinin az hissəsi gömrük orqanlarının payına düşür. Gömrük vergilərinin artım dinamikası qeyri sabitdir.

Gömrük vergi sisteminin iqtisadiyyata təsirindən və onun iqtisadi tənzimləmədəki rolundan danışarkən təbii ki, ilk növbədə gömrük tarifi yada düşür. Dünyanın bütün ölkələrində gömrük tariflərindən istifadə olunur. Tariflərin yersiz artırılmasının qarşısının alınmasını və onların danışıqlar yolu ilə aşağı salınmasını, ticarət maneələrinin aradan qaldırılmasını və digər müvafiq məsələləri 1995-ci ilə qədər Ticarət və Tariflər üzrə Baş Saziş, həmin ildən sonra isə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı tənzimləyir.

Gömrük tarifinin fiskal funksiyası gömrük rüsumlarının tətbiqindən əldə olunan vəsaitlərin dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinə daxil olmasının təmin edilməsindən ibarətdir. Gömrük rüsumlarının fiskal funksiya daşması adətən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir. Çünki bu ölkələrin iqtisadiyyatları zəif olur və daim dövlətin gömrük müdafiəsinə ehtiyac duyurlar. Dövlət isə bu müdafiəni təşkil etmək üçün kəmiyyətcə çox müxtəlif sayda və miqyasda gömrük rüsumları tətbiq edir ki, bu da dövlət büdcəsində gömrük rüsumlarının xüsusi payının üstünlük təşkil etməsinə gətirib çıxarır. Tətbiq olunan gömrük rüsumları, hətta proteksionist məqsədlə tətbiq edilsə belə, əgər onlar dövlət büdcəsində mühüm yer tuturlarsa, bu rüsumlar fiskal funksiyanı yerinə yetirən rüsum hesab edilir.

Fiskal funksiyanı yerinə yetirən gömrük rüsumları proteksionist funksiyanı icra edən gömrük rüsumlarından onunla fərqlənir ki, onlar büdcəyə gəlirləri artırır və bunun vasitəsilə idxal malları olmadan keçinə bilməyən alıcıların çəkdiqləri xərclərin dövlət tərəfindən büdcədən dolayı yolla müsbət kompensasiya edilmə imkanı yaranır. Lakin bir çox hallarda gömrük rüsumu ilk əvvəl sırf fiskal xarakterli olsa da, sonradan o tədricən proteksionist xarakter alır, çünki gömrük tarifinin bu funksiyaları arasında əslində bir o qədər də dərin fərq yoxdur.

Vurğulamaq istərdim ki, Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi, onun iqtisadi qüdrətinin daha da artırılması, mövcud problemlərin aradan qaldırılması, ölkədə sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaradılması və ona mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması sahəsində ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən qarşıya qoyulmuş vəzifələrə əməl olunması, həmçinin digər funksiyalarla yanaşı, fiskal funksiyanın, eləcə də büdcə daxilolmalarında gömrük vergi və rüsumları üzrə müəyyən edilmiş proqnozların yerinə yetirilməsi üçün bütün imkanlarını səfərbər edir. Bu zaman, dünyada baş verən qlobal tendensiya və çağırışlara əsasən müxtəlif ssenarilərin analiz edilməsi və onların büdcə gəlirlərinə, o cümlədən, gömrük ödənişlərinə təsirinin analiz edilməsi vacib məsələlərdəndir. Belə ki, dünyada baş vermiş son iqtisadi böhran ölkə iqtisadiyyatından da yan keçməmiş və 2009-cu ilin yekunlarına görə, ölkənin

əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmi 20,81 milyard dollar təşkil edib ki, bu da 2008-ci ilin müvafiq göstəricisindən (54.91 milyard dollar) 2,64 dəfə azdır. Gömrük vergi və rüsumlarının yığılı üzrə proqnoz 2009-cu ildə 86 faiz yerinə yetirilib. Buna əsas səbəb ötən ildə xarici ticarətin daralması və xüsusən də idxalın 1,4 milyard manat azalması olub. Buna baxmayaraq, 2008-ci illə müqayisədə gömrük orqanlarının büdcə ödəmələri iki milyondan çox artaraq 1,112 milyard manata çatıb. Rəsmi mövqeyə əsasən, gömrük vəsaitlərində dəyişikliklərin olmaması şərti ilə gəlirlərin artması, əsasən, qaçaqmalçılıqla mübarizəyə dair görülən tədbirlər, həmçinin gömrük rəsmiləşdirməsinin düzgün aparılması ilə əlaqədardır.

Bu gün dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi olan vahid gömrük siyasəti həyata keçirilir. Gömrük siyasəti kimi müəyyən edilən gömrük işi öz təbiətinə görə transmilli hadisədir. Gömrük işinin strukturuna daxil olan mühüm bir sahə də gömrük ödənişləridir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı hakim olan ölkələrdə gömrük ödənişləri sistemi mal dövriyyəsinin daha səmərəli tənzimlənməsində, daxili bazarın qorunmasında, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasında, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında, qiymət artımının məhdudlaşdırılmasında, inflyasiyanın qarşısının alınmasında dövlət maraqlarının əsas daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bütün bunlar gömrük ödənişləri sisteminin nəzəri və praktiki məsələlərinin hərtərəfli araşdırılmasının zəruriliyini ön plana çəkir. Bu baxımdan gömrük ödənişləri sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması tədqiqat işində əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Hal-hazırda ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi mexanizminin strukturu hələ də tələb olunan səviyyədə formalaşmamışdır.

Fəaliyyətdə olan gömrük sistemi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi aləti olaraq iqtisadiyyatın sabitləşməsi funksiyasını tam yerinə yetirə bilmir. Bununla bağlı olaraq, milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri, formalaşmış sosial-iqtisadi və siyasi şərait, bu sahədə toplanmış nəzəri-metodoloji təcrübə və klassik iqtisadi nəzəriyyələr nəzərə alınmaqla tarif tənzimlənməsi mexanizminin tədqiqinə böyük zərurət yaranmışdır.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük-tarif siyasətini ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərdən və iqtisadi siyasətdən kənarında təsəvvür etmək olmaz. Bu siyasət iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Düzgün gömrük tarif siyasəti ölkədə yeni istehsal potensialı yaradır. Gələcəkdə qəbul olunacaq yeni gömrük tarif sisteminin məqsədi gömrük idxal rüsumlarının tətbiqi nəticəsində yığılacaq vəsaitlə dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsini, eyni zamanda onun diferensiallaşdırılması yolu ilə ölkədə milli istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən proteksionist siyasətin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Gömrük rüsumu idxal və ixracın iqtisadi tənzimlənmə sisteminin əsas tərkib hissəsidir. O dövlət tərəfindən xarici ticarət əməliyyatlarının stimullaşdırılması, dövlətin maraqlı olduğu ixrac yönümlü sahələrin genişləndirilməsi, daxili bazarı nəzərə almaqla idxalın, ödəniş balansının tənzimlənməsi və s. məqsədlərlə istifadə olunur.

Gömrük rüsumu özünü adətən malların gömrük sərhədindən keçirilməsi zamanı gömrük orqanları tərəfindən alınan qeyri-vergi tipli ödəniş növü kimi göstərir. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi malların təsviri və kodlaşdırılmasının Harmonik Sistemi üzrə qurulmuşdur. Bu da beynəlxalq təcrübəyə və standartlara tam cavab verməklə yanaşı tarif sistemində şəffaflıq yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi respublikada iqtisadi artım, müəssisələrin bərabər hüquqlu rəqabət əsasında inkişafı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində əlverişli şərait yaratmaqla bərabər ixrac yönümlü istehsalın artırılmasına rəvac verməlidir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması üçün vergi və gömrük sahəsində bir sıra dəyişikliklərin edilməsi məqsədəuyğundur. Bu istiqamətdə iki əsas məsələyə diqqət yetirilməsi zəruridir. Bunlardan biri gömrük ödənişlərinin azaldılması, digəri isə əqli mülkiyyətin qorunması məsələsidir ki, bu da təşkilata üzvlük məsələsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Əqli mülkiyyətin qorunması, ümumiyyətlə əqli mülkiyyət daşıyan əmtəələrin sahiblərinin hüquqlarının qorunması ilə bağlı gömrük qanunvericiliyi daha da təkmilləşdirilməlidir.

Qeyd edək ki, gömrük işi sahəsində üç səviyyəli diferensiallaşdırılmış tarif sisteminə keçidi nəzərdə tutan gömrük tariflərinin yeni modelinin tətbiqi zəruridir və yaxın gələcəkdə üç səviyyəli diferensiallaşdırılmış tarif sisteminin qəbul edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bununla yanaşı, daxili istehsalın qorunub saxlanmasını da vacib amil kimi qiymətləndirməliyik. Üç səviyyəli diferensiallaşdırılmış tarif sisteminə keçid bir sıra qeyd edilən məqamların nəzərə alınmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası. Bakı, 1995
2. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 2011
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2005
4. “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1995
5. Heydərov K.F. “Gömrük işinin əsasları”. Bakı, 2004
6. Şəkərəliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi” Bakı, 2004
7. Алиев А.А. «Таможенное дело и развитие мировой экономики». Баку, 2002
8. Драганов В.Г. «Основы таможенного дела». Москва, 1998
9. Международная Конвенция о Гармонизировании системе описания и кодировании товаров. Словарь-справочник. 1994
10. Князов В.Г., Черник Д.Г. Налоговые системы зарубежных стран. М. 1997
11. Козырин А.Н. Таможенная пошлина. М. 1998
12. Основы таможенного дела. Под ред. Драгонова В.Г. М., 1998
13. Şəkərəliyev A.Ş. «Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər». Bakı, 2009
14. Авдокушин Е.Ф. “Международные экономические отношения”, Москва, 2005
15. В.Г.Свинухов.Таможенно-тарифное регулирование внешнеэкономической деятельности. М., «Экономист», 2004
16. Жиряева Е.В. Экспертиза в таможенном деле и международной торговле. М., 2003, 556 с.
17. Галанякин Е.Ф., Кутова В.М. Таможенные режимы. М., 1999

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti 2892 qrup magistri Həsənova
Gülnur İlqar qızı « Bütçə gəlirlərinin artırılmasında gömrük
siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri » mövzusunda
yazdığı dissertasiya işinə**

R Ə Y

Məlumdur ki, müasir dövrdə dövlətin iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsinin maddi əsasını dövlət büdcəsi təşkil edir. Bu mənada dövlət büdcəsi dövlətin dayağı, möhkəm təminatı, müdafiəçisidir. Bütçə münasibətləri dövlətlə müxtəlif müəssisələr, idarə və təşkilatlar, əhali və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir. Bundan əlavə bütçə ümumi milli məhsulun (ÜMM) və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə iştirak edir. Bütçəni formalaşdıran əsas amil isə bütçəyə toplanan vergilərdir. Vergilər dövlətin öz funksiyalarını icra etməsindən ötrü zəruri olan, bu ölkənin qanunvericiliyinin tabeliyində olan fiziki və hüquqi şəxslərdən dövlət və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən məcburi qaydada tutulan vəsaitlərdir. Dövlət büdcəsini formalaşdıran əsas amillərdən biri də gömrük vergi və rüsumlarıdır.

Ölkənin iqtisadi həyatında gömrük işinin öz yeri vardır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan digər ölkələr kimi, iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiya məsələsini eyni zamanda həll etməlidir, onda gömrük işinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək mümkündür. Gömrük işi dövlətin gömrük siyasətini və bu siyasəti həyata keçirən vasitələri: mal və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsinin qayda və şərtlərini, gömrük ödəncələrinin tutulmasını, gömrük rəsmiləşdirməsini və s. işləri özündə cəmləyir. Azərbaycan Respublikasının gömrük-tarif tənzimlənməsi məsələləri, gömrük sərhədindən keçirilən mallar üçün alınan gömrük vergi və rüsumları “Gömrük Məcəlləsi” və “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda və digər qanunda nəzərdə tutulmuş hüquq normaları ilə həll olunur. Azərbaycan

Respublikasının Gömrük Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını, o cümlədən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən, bu ərazidən aparılan, tranzitlə keçirilən mallara və nəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən ümumi qaydaları və prosedurları, gömrük işi sahəsində şəxslərin hüquqlarını və vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Dissertasiya işi tamamlanmış elmi-tədqiqat işi olmaqla yanaşı qarşıda qoyulan bütün problemlərin həllinə cavab verir. Bu səbəbdən də işin müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

Elmi rəhbər

dos.G.F.Əliyeva

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti 2892 qrup magistri Həsənova
Gülnur İlqar qızı « Bütçə gəlirlərinin artırılmasında gömrük
siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri » mövzusunda
yazdığı dissertasiya işinə**

R Ə Y

İşin məqsədi ölkəmizdə bütçəni formalaşdıran mühüm amilləri araşdırmaq, əsas gəlir və xərc istiqamətlərinin kompleks qiymətləndirilməsi əsasında bütçə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının rolunun, müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı məsələlər təhlil edilmişdir:

Dövlət bütçəsini formalaşdıran əsas amillərin konseptual əsasları və prinsiplərinin öyrənilməsi;

Azərbaycanda dövlət bütçəsinin gəlir mənbələri və xərc istiqamətlərinin təhlili;

Bütçə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergilərinin rolunun öyrənilməsi;

Gömrük vergi və rüsumlarının təsnifləşdirilməsi;

Azərbaycan Respublikası dövlət bütçəsinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisinin araşdırılması.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının müvafiq orqanlarının qəbul etdiyi qanunlar, mühüm sosial iqtisadi problemlər üzrə qərar və sərəncamlar, digər normativ hüquqi aktlar, habelə dünyada və Azərbaycanda dövlət bütçəsinin formalaşma qanunauyğunluqlarının mahiyyətini, xüsusiyyətlərini tədqiq edən iqtisadçı alimlərin dəyərli elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının qanun və sərəncamları, eyni zamanda mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəsmi internet səhifələrindəki məlumatlar təşkil edir.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq işi tamamlanmış hesab etməklə onun müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirəm .

prof.A.Ş.Şəkəraliyev

РЕЗЮМЕ

Цель диссертации состоит в подготовке предложений и рекомендаций, основанных на научной основе по выявлению особенностей и закономерностей формирования бюджетных доходов, исследованию сложившегося состояния в области управления бюджетными доходами в процессе осуществляемых для обеспечения эффективной деятельности финансовой системы.

Результаты исследования могут быть использованы в подготовке направления усовершенствования механизма формирования и управлением госбюджетными доходами. Другими словами, применение полученных результатов, как важного фактора экономического прироста и устойчивости финансового сектора экономики, может послужить повышению эффективности бюджетной системы, укреплению бюджетного контроля, развития нефтяного и социального сектора.

В диссертации исследованы особенности государственной бюджетной системы в условиях глобального экономического кризиса, оценены тенденции развития государственной бюджетной системы на ближайшую перспективу, обоснована роль совершенной бюджетной политики в обеспечении устойчивого макроэкономического равновесия.

S U M M A R Y

The purpose of dissertational thesis is to prepare the suggestions and recommendations based on scientific determination the features and regularities of formation of budgetary incomes, a study the created condition in the field of management with the budgetary incomes in the process of providing the effective activity of financial system.

Results of studies can be used for the preparation of instructions for improvement the mechanism of formation and management of state budgetary incomes. In other words, the use of results obtained as the important factor of economic growth and steady financial sector of economics may serve enhancement of budget system efficiency strengthening the budgetary control, progress in nonoil and social sectors.

Improvement of formation of budgetary relations in accordance with the modern level of financial relations allows to determine influence of budgetary mechanism on the steady progress in national economy. A study of above stated problems gives opportunity for preparation the new theoretical-methodical regulations as well as practical recommendations in accordance with the budgetary policy formed in the Republics.

REFERAT

Məlumdur ki, müasir dövrdə dövlətin iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsinin maddi əsasını dövlət büdcəsi təşkil edir. Bu mənada dövlət büdcəsi dövlətin dayağı, möhkəm təminatı, müdafiəçisidir. Büdcə münasibətləri dövlətlə müxtəlif müəssisələr, idarə və təşkilatlar, əhali və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir. Bundan əlavə büdcə ümumi milli məhsulun (ÜMM) və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə iştirak edir. Büdcəni formalaşdıran əsas amil isə büdcəyə toplanan vergilərdir. Vergilər dövlətin öz funksiyalarını icra etməsindən ötrü zəruri olan, bu ölkənin qanunvericiliyinin tabeliyində olan fiziki və hüquqi şəxslərdən dövlət və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən məcburi qaydada tutulan vəsaitlərdir. Dövlət büdcəsini formalaşdıran əsas amillərdən biri də gömrük vergi və rüsumlarıdır.

Ölkənin iqtisadi həyatında gömrük işinin öz yeri vardır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan digər ölkələr kimi, iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiya məsələsini eyni zamanda həll etməlidir, onda gömrük işinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək mümkündür. Gömrük işi dövlətin gömrük siyasətini və bu siyasəti həyata keçirən vasitələri: mal və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsinin qayda və şərtlərini, gömrük ödəncələrinin tutulmasını, gömrük rəsmiləşdirməsini və s. işləri özündə cəmləyir. Azərbaycan Respublikasının gömrük-tarif tənzimlənməsi məsələləri, gömrük sərhədindən keçirilən mallar üçün alınan gömrük vergi və rüsumları “Gömrük Məcəlləsi” və “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda və digər qanunda nəzərdə tutulmuş hüquq normaları ilə həll olunur. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını, o cümlədən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən, bu ərazidən aparılan, tranzitlə keçirilən mallara və

nəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən ümumi qaydaları və prosedurları, gömrük işi sahəsində şəxslərin hüquqlarını və vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Gömrük vergi və rüsumları büdcə gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) ən mühüm iqtisadi metodlarından biridir. Hal-hazırda ticarət və gömrük işi sahəsində dünya ölkələri arasında mövcud olan ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan biri Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır (ÜTT) ki, respublikamız bu təşkilatın üzvüdür. Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması bunu deməyə əsas verir ki, xarici ticarətdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının qorunması tədbirləri, yəni tarif və qeyri-tarif tənzimlənmələri gələcəkdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etməkdə olan mühüm sahələrinin daha da genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti gömrük işini beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldir. Hal-hazırda respublikada gömrük işi hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq normalar və təcrübə ilə uyğunlaşdırma və eyniləşdirmə istiqamətində inkişaf etdirilir.

Bu kontekstdə gömrük vergi və rüsumları ölkənin daxili siyasətini formalaşdıran əsas maliyyə planının tərkib hissəsi olmaqla bərabər xarici siyasətinin mühüm iqtisadi tənzimləyicisidir. Bu baxımdan büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının rolunun araşdırılması müasir iqtisadi şəraitdə ən aktual məsələlərdən biridir.

Son zamanlarda dövlət büdcəsi, gömrük vergi və rüsumlarının, eyni zamanda Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin inkişaf problemləri ölkəmizin iqtisadçı alimləri tərəfindən də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Azərbaycan iqtisadçı alimlərindən Ş.H.Hacıyev, A.Ş.Şəkərəliyev, Z.Ə.Səmədzadə, A.A.Nadirov, A.R.Ələsgərov, Ş.A.Muradov, T.S.Vəliyev, İ.Ə.Feyzullabəyli və başqaları tərəfindən müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər və ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yeni prinsipləri əsasında daxil olmasının bəzi aspektləri araşdırılmışdır. Bununla belə, müasir şəraitdə ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla

gömrük vergi və rüsumlarının büdcə proseslərinə inteqrasiyası, gömrük siyasətinin uğurlu davamı, qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarının tapılması və digər məsələlər göstərilən istiqamətdə elmi araşdırmaların davam etdirilməsi zərurətini yaradır.

Gömrük işinin öyrənilməsi və təcrübəli kadrların yetişdirilməsi Ulu öndərimizin biganə qalmadığı məsələlərdən biri olmuşdur və daima ölkənin gömrük işinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində göstəriş və tapşırıqlar vermişdir. Dövlət Gömrük Komitəsinin sədri Kəmaləddin Heydərov Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının bu göstəriş və tapşırıqlarını özünün fəaliyyət Proqramı kimi qəbul edərək, bu da hi insanın fikirlərini ardıcıl olaraq həyata keçirməyə başladı. Prezidentin tapşırığına uyğun olaraq gömrükxanaların maddi-texniki bazası müasirləşdirməklə bərabər, milli dildə ilk tədris vəsaitləri hazırlanmağa başlandı. Qısa müddət ərzində 4 cildlik “Gömrük işinin əsasları” (1998-2000-ci illər), “Azərbaycan gömrük xidməti yeni dünya təsərrüfat münasibətləri şəraitində” (1998), “Gömrük işi iqtisadi suverenlik və təhlükəsizlik” (1999), “Gömrük statistikas” (2000), “Gömrük işi və iqtisadiyyatın inkişafı” (2002), “Gömrük hüququ” (2002), “Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı” (2002), “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi” (2003), “Gömrük ekspertizası” (2003) və “Gömrük işinin əsasları” (2004), “Gömrük rəsmiləşdirilməsi” (2006) adlı dərsliklər, dərs vəsaitləri və tədris proqramları nəşr olundu.

Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması, gömrük rüsumlarının tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi problemlərinin tətbiqi, habelə yeni metodların işlənməsinə böyük zərurət vardır. Bütün bunlar da dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsində əsas rol oynamışdır.

İşin məqsədi ölkəmizdə büdcəni formalaşdıran mühüm amilləri araşdırmaq, əsas gəlir və xərc istiqamətlərinin kompleks qiymətləndirilməsi əsasında büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının rolunun,

müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı məsələlər təhlil edilmişdir:

- Dövlət büdcəsini formalaşdıran əsas amillərin konseptual əsasları və prinsiplərinin öyrənilməsi;
- Azərbaycanda dövlət büdcəsinin gəlir mənbələri və xərc istiqamətlərinin təhlili;
- Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergilərinin rolunun öyrənilməsi;
- Gömrük vergi və rüsumlarının təsnifləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisinin araşdırılması.
- Büdcə gəlirlərinin prioritet mənbələrindən olan gömrük vergi və rüsumlarının spesifikliyi nəzərə alınaraq, dövlət büdcəsi retrospektiv və prospektiv analiz edilmiş, kompleks təhlili və proqnozlaşdırılmanın aparılması həyata keçirilmişdir;
- yeni gömrük tarif sisteminin qurulması, gömrük ödənişləri mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılması.
- Büdcəni formalaşdıran əsas gəlirlərin siyahısı verilmiş, onların büdcə gəlirlərində yeri göstərilmişdir;
- Büdcə gəlirləri və gömrük rüsumları ilə bağlı olan bir sıra anlayış və kateqoriyaların məzmunu açıqlanmışdır;
- Azərbaycanın respublikası büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisi araşdırılmışdır;
- Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan vergi növlərinin, eləcə də gömrük vergi və rüsumların kəmiyyət və faiz göstəricilərində dəyişikliklərin son illər üçün müqayisəli təhlili verilmişdir;
- 2012-ci il üçün büdcə gəlirləri, xüsusilə də gömrük vergi və rüsumlarının proqnozu və əvvəlki illərlə müqayisəli təhlili verilmiş, müxtəlif cədvəl və qrafiklərlə göstərilmişdir.

